

A
NEGYEDIK KÖNYV
FOLYTATÁSA.

VI.

Alig lépett valaki válságosabb helyzetben Erdély trónjára mint Báthori Endre. Magas miveltséggel, fényes tulajdonokkal birt. Ügyes, gögnélküli, jámbor, őszinte és vallásos. Mint pap, elzárva a világtól, semmi emberismerettel sem birt s jóhiszeműsége néha az együgyűséggel volt határos. Kiragadva saját világából, nem ismerve az embereket, kik környezék, a viszonyokat, melyeket rendezni volt feladata, képtelen volt belátni a legotrombább ámitásokat. Példa nincs rá, hogy valakit annyi csaló környezett volna mint ezt a szegény papot. Rászedte a kivel érintkezett, rászedte az is, a ki által érintkezett. Áldozat volt, szánandó áldozat, önhibáján kívül, nagy részben a viszonyok hatalmánál fogva. Ehez járult visszás helyzete. Hogyan kössön frigyét, ő a főpap a keresztyén hit ellenségével? pedig országa érdekeinél fogva ez nehezen mellőzhető. Mi árral fogja megengesztelni tudni a császárt, ki apr. 6-án Erdély átvételére már szerződött Bocskaiékkal, s midőn az ő megválasztásáról tudomást vett, ezeket és az új egyezkedési pontokat Prágába vivő Kamutit is – bár rövid időre – elzáratta, s midőn ez visszabocsátatott is, kevés kecsegtetőt hozott magával; épen oly keveset, mint a nem sokkal utóbb hazatérő Bocskai és Náprádi, kik közül az első csakhamar ürügyet is talált Erdély elhagyására, az utóbbi pedig egészen visszavonult.

Tavaszi kezdetén a török hadjárat Magyar- és Erdélyország ellen csaknem egy időben nyílt meg, de

mindkét helyt igen hanyagul folyt. Amott a budai basa elfogatott egy portyázó csapat által, itt a Temes megyében telelt török – tatár hordák vittek véghez czéltalan dúlásokat. E körülmény inté Endrét, hogy a töröknél fegyvernyugvást eszközöljön, s mialatt május havában hadát felültette, előleges egyezkedés végett Óváryt Ghazigiráj khánhoz és a temesvári basához küldé, kik Ibrahim nagyvezérnél csakugyan megtették a kellő lépéseket. Ennek alapján Huszain csász mint a nagyvezér meghatalmazottja Fehérvárra jött az intéssel, hogy „ősei példájára térjen a szultán hűségére.” Endre nyomon rá két főurat, Gávait és Budait feltételeivel, hogy a Zsigmond által visszavett erődök kezénél hagyassanak, s az országnak eddigelé nem fizetett adója elengedtessek, a nagyvezérhez s onnan Konstantinápolyba küldé. Mindamellett, hogy a feltételek elsejét a diván elfogadhatatlannak találta, s egy szultáni fermán megerősítetést ígért neki, ha Lippát és Jenőt visszadjja, a békealkudozások célra vezettek volna, ha egy a nyár végén a fejedelmi udvarba érkezett pápai követ Malaspina, Endre czélzatainak más irányt nem ad. Ettől fogva a reménytől vezetve, hogy Rudolf fal ki fog egyezhetni, a portai alkudozást hanyagul vezette.

Pedig e reménye Malaspina minden ígéretei daczára hiu volt. A kormány gondolkodását hiven jellemzik Westernachnak Mátyás titkárának szavai: „ez afrontot (saját szava) nem fogja a kormány oly hamar és oly könnyen elnyelni.” Básta a felsőmagyarországi sergek parancsnoka jó eleve rendeletet kapott, hogy ha Mihály vajda Erdélyre ütne, segítse őt a Részek megtámadásával, az oláh pedig, kinek Rudolf már tavasszal s Erdélyen át tetemes összeget küldött mint hűbéresének és szövetségesének, alkudozásait e beütés iránt a brassai bíró testvére Hirscher által folytatta.

Mind erről Endrének fogalma sem volt, nem arról sem, hogy ott benn saját országában alakult egy párt, mely megbuktatását tüzte ki célul, egyetértett a német

kormánynyal s a jószágaitól megfosztott Bocskaival, hogy e pártnak saját tanácsurai közt is voltak hivei, főként azok, kiket Boldizsár leggyilkolásának bűne terhelt, feje pedig az, kiben leginkább bizott, kit minden fontosabb követségénél használt, az ország generalisa Kornis Gáspár. E férfiú segélyével, vezetése mellett úgy szötte Mihály cseleit, hogy Endrének arról, mi forrt, sejtelve sem volt, annyira, hogy épen ő volt az, kit a tavasz végén bizalmas követségben Bástához küldött.

Azonban a fejdelmet nem illetheti a vád, hogy viszonyát Mihálylyal elhanyagolta volna. Korán akart a vajdával tisztába jöni s e célból már júniusban Ravazdi Györgyöt és Vitéz miklóst hozzá küldé. De ezeket a vajda különböző ürügyek alatt magánál tartá, mígnem, hogy Endrét elaltathassa, két hó mulva aug. 14-én néhány bojárjával letette a hűségeskűjét. Ezalatt ügynökei Erdélyen át jártak keltek, hoztak utasításokat Bécsből, Kassáról, toborzottak hadnagyokat, harczosokat, mígnem Endre megsokalta a dolgot, új követe Sennyei által a vajdát e toborzások s a hűtlenségéről kerengő hírek iránt feleletre vonta. Sennyei megnyugtató választ hozott haza: a vajdának eszében sincs eskűjét megszegni, ellenkezőleg családját akarja nála elhelyezni, s esküt esküre halmozott, „hogy ha valamit forral Erdély ellen, oda juttassa a sors, hogy neje husát egye, fia vérét igya.”

Ilyes eskü után hogyan kétkedett volna többé a papfejdelem? sőt most, midőn viszonya Moldvával teljesen kielégítő volt s reménye vala, hogy Lengyelországgal is tartós frigyet köt, némi bizalommal fordult hozzá. Rudolf kormánya még mindig ellenséges állást foglalt el. Tett ugyan a Malaspinával folytatott előleges egyezkedés alapján kísérletet megengesztelésére s sept. elején Kakas Istvánt Prágába küldé, hogy ő hajlandó az 1595-iki kiegyezést elfogadni, de mig ez létre nem jön, eszélytelenség volna a törököt maga ellen ingerelni. A portának pedig egyik feltétele, hogy ő Mihálylyal baráti

viszonyt ne tartson. E kényes helyzet tisztába hozásával Kornist bizta meg. S Kornis, ki előbbi követsége alkalmával a Básta beütését sondirozta, most a Mihályét rendezé Még a lanyha alkudozás is, melyet Endre a törökkel folytatott, alkalmas volt ürügynek, „különb, értesíté Mihályt Kornis, a bibornok fogja őt kivetni vajdaságából.”

Egyet azonban nem lehetett tagadni, hogy Mihály szokatlanul nagy hadi készüléteket tesz. Ez Endrét is, ki mindez ideig teljesen nyugodt vala s legyilkolt testvére számára emléket készíttetett, maga pedig koporsót faragott, serge felültetésére birta s ő táborát Szász-Sebesen vonta össze. Ilyesmi Mihály czélzatain kívül esett s hogy amazt készülődéseire nézve megnyugtassa, Bán Mihályt és Rácz Györgyöt hozzá küldé engedélyt kérni Bolgárország megtámadására. Bánnak, Endre titkos ellenségének feladata volt körültekinteni a fejedelmi hadserget, mely már ekkor csak a testőrökből s egy kis zsoldos-csapatból állott, miután az ország hada már szétoszlott.

Kevéssel Bán küldetése után új fordulat állott be. Sztojka bojár meghozta Tergovistba a hirt, hogy Básta készülődései be vannak fejezve, s hogy Mihály is támadhat. Ez ember most sajátságos gondolatra jött: magától Andrástól akart engedélyt nyerni, hogy hadát Erdélybe vezesse. Két bojárja, Visztér és Préda által felhatalmazást kért, hogy Rudolf segélyére Erdélyen át vezethessen hadat Magyarországra. Oly együgyűnek tartotta a bibornokot – s végre most már ez is gyanakodni kezdett. A nagyvezér s a tatár khán egymásnak ellenségei csak lanyhán folytatták a háborút – ezek ellen Rudolfnak semmi segélyre sincs szüksége. De mi még gyanusabbá tette a dolgot, mindkét fél árult el békehajlamot. Pálfy ez ügyben még a nyáron irt a nagyvezérnek s ez hajlandónak mutatkozott. Ha Endre annyit nem is tudott, hogy sept. 30-án a biztosok utasításait is megkapták, de az igyekezetekről kétségtelenül volt értesítve.

Mi szükség hát, hogy Mihály Magyarországra menjen? De ő azért most sem hadait hívta össze, hanem előbb Palaticsi által biztosítá ezt, hogy komolyan meg akarja vele a békét tartani, sőt még akkor is, midőn a moldvai vajda Mogila – kinek leányát mostoha testvére Iffju János e nyáron jegyette el – hirül adta, hogy Mihály egyenesen ellene készül, még akkor is egy követet, Csomortányit, küldé hozzá. Ez már ploesti táborában találta a vajdát, honnan egynapi mulatás után haza indult. Kévs idő kívántatott hozzá, hogy e hiszékenység önmagát megboszulja.

Mihály ploesti táborában – hol tetemes had volt együtt, oláhok, rácok, lengyelek kozákok, hajduk s néhány magyar csapat, jól felszerelt ágyukkal ellátott lovasok, gyalogok – megeskette katonáit, hogy mindenüvé követni fogják. Ő Erdélyre s onnan Magyarországra megy, mert Báthori megbékélt a törökkel. Oct. 18-án Erdély földén termett a Bodzán át, s még az nap Prásmárnál táborba szállott. Rögtön a székelyekhez küldé Makót, Tamásfalvit s másokat, kik ezek fellázadását már előkészítették, hogy a felkelőket hozzá vezessék, s azután hívatta a brassai bírót és a várostól hódolati esküt kívánt. Oct. 21-én Feketehalomban volt s elfogadta a város hódolatát, megelégedvén, hogy az ne írásban adassék be, mint elébb kívánta, hanem szóval tétessék le. Másnap átkelt a Sárkányon. E négy nap elég volt, hogy serge a Barczaságot feldulja s a védtelen lakosok tetemes részét legyilkolja – de az oláhoktól lakott Fogarasföldét már kimélte. Ezalatt Makó és Tamásfalvi, kezökben Mihály adománylevelével, mely a székely jobbágyokat felszabadítá, felkelték ezeket, kik legelébb Székelytámad várát rombolák le, a részben Mihályhoz indultak, részben pedig földesuraik ellen fordultak, gyilkolva, rabolva minden előkelőt; Bába Noak pedig 6000 emberből álló haddal a Verestornyon benyomult s Szeben vidékén haladt fel felé.

A brassai bíró Mihály beütését nyomon hirül küldte

Fehérvárra, hol épen országgyűlés volt együtt. Kornis e levelet 24 óráig feltartóztatá, de a fejdelem akkor nyomon hozzá fogott a készülődéshez. A rendek rögtön szétoszolván, Endre, a mi sereg körülbelül volt, összehívta s a székelyek közé, hol még föl nem keltek, véres kardot küldött, Mihályhoz követet indított, Csejti Izsákot, hogy őt visszatérésre birja, s maga is, helytartókul öcsesét és Gyulafit hagyva hátra, nyomon a szászsebesi táborba indult. Ide a veszély nagyságához képest sűrgetőleg gyűltek a hadak s ő, ha nem is nagy, de mindenesetre jelentékeny erővel indulhatott Szeben felé. Oct. 27-én megérkezett, s Szebenen túl a Szent-Erzsébet melletti sikon szemben volt a vajdának csaknem háromakkora sergével. E nap alkudozásokkal telt el. Kicsérélték követeiket: Székely Mózeset és Bogáthit, s Poztelniket és Prédát. De a vajda feltételei, a mint Bába Noak megérkezett s csatlakozott vele, elfogadhatatlannokká lettek – különben is, mint mondá, neki a császártól vagyon parancsa. Ezalatt a pápai nuntius is próbát tett a versengők kiegyeztetésére, eredménytelenül, s mint Illésházy tudni akarja, Endre párbajt ajánlott, mely nem fogadtatott el. Másnap oct. 28-án reggel 9 órakor megütköztek. A harcz elkeseredett volt s öt óra hosszant tartott. Kornis és Sennyei eleinte tétlenek voltak, aztán átállottak. A fejdelem, bár a szerencse kezdetben neki kedvezett, annyira, hogy egy izben Mihály már megszaladt, teljesen megveretett s menekült a csatatérről, melyet mintegy 4000 halott fedett. Sok főur – közülök Ravazdyt Mihály levágatta – s mintegy ezer közvitéz foglyul estek. Mihály, miután oct. 29-én az erdélyi tábort és ágyukat elfoglalta, Endre elfogására hadakat küldött ki, azután nov. elsején hat szürkén, melyeket Rudolftól nyert ajándékba, Fehérvárra bevonult. Első intézkedése volt, hogy a városok meghódoltatására csapatokat küldött. De szétment hadai, a fölkelt székelység s az ezek példájára föltámadott parasztság, dúlták – rabolták az udvarházakat, gyilkol-

ták a nemességet s fosztogattak a merre jártak mindenfelé.

Endre földönfutóvá lett. Mintegy másfélszáz főúr és előkelő nemes hozzá csatlakozott, kikkel Moldva felé vette útát. De a csikszéki havasok közt, Pásztorbükkön, kisdud csapatát a föltámadott székely sereg szétveré, legyilkolá. Maga menekült Mikó Miklóstól s Fekete Istvántól kísérve. De üldözői nyomában voltak. Már az utóbbi is elesett, midőn Ördög Balázs oct. 31-én baltájával lesújtá a szerencsétlen fejedelmet. Kézrekerült bujdosó-társai a nép dühének áldozatává lettek. Endre fejét Fehérvárra vitték. Mihály megkönyezé s testét is felhozatta és azon koporsóban, melyet Boldizsár számára ő maga faragott, fejedelmi szertartással temettette el.

VII.

A szent-erzsébeti csata eldöntötte Erdély sorsát. E perczben lehetetlen volt minden ellenállás. A székelység, jobbágyság feltámadva, Mihály hada délen és nyugoton szétszórva, északon pedig Bocskai hajdui, vagy mint magok mondák, „angyalai” száguldoztak csaknem Kolosvárig, de miután urok meggyőződött, hogy a fejedelemséget el nem nyerheti, csakhamar visszahúzódtak, helye engedve az előnyomuló oláhoknak. Erdély meg volt hódítva. Ugyvan. Mihály leverte, elfoglalta. Ez emberben sok barbár fufangosság volt. Jött és küzdött a Rudolf zászlója alatt, hódított a maga nevében. Gyűlölte a törököt, mert az ozman birodalomban sok hitelezője volt, s hogy ezektől szabaduljon, Zsigmondal szerződött. De Zsigmond vazalljává tette s e megaláztatást nem tudta feledni. Addig egy hatalmas uralkodó vazallja volt, most olyané, ki nem rég maga is vazall vala. Miért ne fogja fel ő a Báthoriak tervét, s miért ne hajtsa végre nagyobb terjedelemben? Ha Zsigmond szövetséges államot szervezett, melynek ő a feje –

ő a három országot egy uralommá alakítja. Eddigi sikere elhiteté vele, hogy az könnyen kivihető lesz. Tulbecsülte diadalát s mi abban legfőbb tényező volt, a bibornok együgyűséget nem vette tekintetbe. Hisz mostani mindenhatóságában lehetetlennek tartotta, hogy a kik a német szövetség kedvéért árulókká lettek és kezére dolgoztak, ellenségeivé lehessenek, ha ő maga is árulóvá lesz a német frigy irányában. Az alig remélt siker elbizakodottságot szül s a mérséklet erényét Mihály épen nem ismeré.

Nyomon Fehérvárra bevonulása után követet küldött Rudolphhoz, ki ottan hírré tegye győzedelmét s kérdést tegyen a császárnál, hogy hogyan bánjon a fölkeltekkel s elfogottakkal? „Ez, írta Westernach – hogy mit kell tenni azokkal, kik hűséget esküdtek a császárnak s mégis föllázadtak, nehéz kérdés, mit nem dönthetni el oly könnyen.” De míg a német kormány töprendekedett, Mihály eldöntötte a dolgot. Első és főgondja volt, hogy magát ténylegesen Erdély birtokába helyezze s e czélból Fehérvárra nov. 20 ára országgyűlést hívott össze, szabad menedéklevelet adva egyik-másik megrettent főurnak. Addig nyugodtan viselte magát s a német párt hiveinek, Nápráginak, Kornisnak, Sennyei-nek, Bornemisának gyanura nem adott okot. S e párt hivei tele bizalommal, és az ellenzék néhány tagja, a hittel, hogy a helyzeten javítani fog, gyűltek össze. Számokra Mihály nagy meglepetést készített. Prágában, Erdélyben mindenki azt hitte, hogy Mihály Rudolfnak foglalta vissza Erdélyt, nyomon át fogja adni s itt az 1597. dec. 23-án kötött prágai egyezkedésben meghatározott kormány fog életbe lépni. Katonai dultak, égettek ugyan országszerte, de ez a háboru szokott kicsapongása, ellenben ő maga mindent került mi terveiből bármit is elárult volna. A czim, mit felvett „ő felsége tanácsosa, s helytartója Erdélyben, és az Erdélyben s Részekben levő hadainak főkapitánya” sok különböző értelmezésre adott okot. De az országgyűlésen nyíltan fel-

lépett: hódolatot követelt a rendektől. A végzés, mely-lyel ez megtörtént, mutatja, mi mélyen érzék a rendek megaláztatásokat: „minthogy minden birodalmak és fejedelemségek az ur Istentől vannak, hiszszük, hogy szent felsége mostan minékünk te nagyságotat mutatta kegyelmességéből és a teljes keresztyénségnek jó vég-zéséből kegyelmes fejedelmünknek lennie.” Az adó is, melyet e gyűlés kivetett, hadi sarczhoz hasonlított. A rendes adó – mely az udvari nép tartására (az-az or-szágos szükségre) volt szánya – 99 pénz volt, a rend-kivüli – melyet őrségi adónak neveztek – különböző, de ezt csak háboru esetében vetették ki, s 175 fillé-nél nem ment többre. Ily megkülönböztetésnek hire sincs a végzésben, mely kapuszám szerint egyenesen neki magának 6 frtot ajánl meg a rendek „jó kedvéből”. Ily nagy volt a hadi eleség is: kapuszám szerint 8 véka liszt, ugyanannyi zab, tiz kaputól egy vágó-marha. A székelyekre a fejdelemváltozásnál szokásos ökörsütés vettetett ki. Továbbá kérték a vajdát, hogy hadait bi-zonyos helyekre szállítsa s a fellázadt parasztságot csen-desitse le. A gyűlés nov. 28-án oszlott el, ez nap adta ki Mihály a diplomát mely a székelyeknek régi, Mátyás korabeli kiváltságait némi korlátozással helyreállítja, jobbágyaikat szabadokká teszi s mely Erdélyről mint meghódított országról szól.

Most már mindenki tisztában volt azzal, hogy Mihály Erdélynek ura a fegyver jogánál fogva, s hogy az is akar maradni. S ha még lett volna valaki, a ki ebben kétkedett, teljesen meggyőződött, midőn a vajda lefoglalván Bá-thori Zsigmond tetemes kincseit, Oláhországba szállitta-tá, a városoktól roppant sarczot szedett (egyedül Fehér-vártól 50,000 forintot), elkoboztatta azok jószágait, kiket maga hűtleneknek bélyegzett, s részint megtartotta, ré-szint bojárjai közt osztotta szét. S most Rudolf is, ki még nov. 29-én magasztalta fényes diadalát s örömmel várta követeit, kikkel az ezután történendők felett értekezzék, midőn Mihály rablásairól értesült, midőn hirül vette

hogy ez a várakat egyedül a maga hűségére esketi, gyanakodóvá lett. Bizonyynyal az ő utasításából rakta meg Básta Husztot, Somlyót s a határszéli várakat és kastélyokat német őrséggel. De többet, míg Mihály bejelentett követei fel nem érkeznek Pilsenbe, hol ez idétt székelt, tenni nem akart, s hogy a dolog hamarabb folyamba tévessék, Ungnád Dávidot még novemberben Erdélybe indítá, ki Felső-Magyarországba érvén, Bocskaival értekezett, nov. 27-én már Nagy-Károlyban volt, s innen nyomon Fehérvárra indult. Megbizva, hogy Mihály magaviselete felett örködjék, első jelentése már a legnagyobb bizalmatlanságot árulta el. S valóban csodálatos dolgoknak volt tanuja.

Mihálynak eddigelé sok minden sikerült. Két otromba csel két országot adott neki: a törökök felkonczolása biztosítá Havasalföldét, a bibornok elámitása megszerzé Erdélyt. Ez utat sükeresnek találván, tovább is azon akart haladni, azon hittet, hogy Rudolf emberei is oly kevésbé fogják belátni játékát, mint a török kalmárok vagy a tapasztalatlan főpap. Célja volt megtartani Erdélyt, ha lehet, Rudolf engedélyével, ha nem, a török pártfogásával. Mindkettőjükkal egyszerre értekezett. Az első kieszközlésére nyomon hódítása után lépéseket tett. Korábban is már kétszer kötelezte magát a töröknek, s hogy ajánlata szivesen fogadtatik, arról biztosítá az is, hogy a diván a déldunai tartományok birásának fontosságáról már meggyőződött. Ettőlfogva Havasalföldére egymásra jöttek közrendü törökök, csauszok, ő a nagy vezérhez követet küldött s ez hozzá csauszt, s midőn az első szükséges érintkezéseken tulesett, Török Mihályt a portára indítá, hogy ez számára felkérje Erdélyt. De ugyanakkor, midőn a pápa Rudolfnak Endre megöletéséért kárhoztalólag nyilatkozott s a székelység egy részét böjt-büntetéssel sulytotta, azon nyilatkozattal lepte meg az egyház fejét, hogy ő a cath. vallás kebelébe szándékozik lépni. Így akarta lecsendesíteni ezt.

Ezalatt Stojka és társa visszatértek Pilsenből. Er-

dély miként kormányzása felett biztosai utasítva vannak érintkezésbe lépni a vajdával. Addig is egy 1600. febr. 11-én kelt diploma által Havasalföldét különös pártfogásába fogadja s mint örökös tartományt Mihálynak adja. Mihály ennél sokkal többet kért: hasonló minőségben Moldvát és Erdélyt is, s az alkudozások főként e felett már meg voltak nyitva. Ungnád mellé biztosul Székely Mihály szathmári kapitány neveztetett ki, ki január derekán elindult Fehérvárra. Az alkudozás 1600 elején megnyitván, hosszan tartott Mihály tulzott követelése miatt. Örökösen kérte Havasalföldét, Moldvát, s Erdélyt és a Részeket felségi jogokkal, négy várat Erdélyben, kettőt Magyarországon uradalmaival s az általa a töröktől visszaveendőket mind. Ezenkívül háboruban 20 ezer fegyveresre zsoldot. Csak egy pár pont – pl. kárpótoltatása, ha buknék – volt elfogadható, sem a biztosok sem a szepesi kamara nem ígérhettek meg ennyit. A febr. 11-iki válasz leérkezése némi engedékenységre bírta őt, melyek közt leglényegesebb vala, hogy Erdélyt gubernatorság neve alatt örökösen bírja, de minthogy a felségi jogokhoz, a hat várhoz, a Részekhez még mindig ragaszkodott, ezek sem fogadtattak el. Ekkor engedékenyebbé lett: örökösen csak a két oláh vajdaságot kívánta, Erdélyt mint kormányzóságot, melyben Rudolf neve alatt tart gyűléseket s ad donatiokat. Ez aztán felterjesztett.

A vajda kormányzása ezalatt mind zsarnokibb szint öltött. A januárban tartott országgyűlés eredménytelen maradt, mert a vajda kardjára mutatott mint az ország jogára. A bojárok tanácsa döntött mindenben, s ezek untalan újabb uradalmakat kértek fel. A katonák zsarolásai ellen sehol sem volt orvoslás, s a földönfutók száma naponként szaporodott. Csakhamar megkezdődtek a mézszárlások is: egy bojárja Maro halálra kinoztatott, Iffjut pedig parancsára vízbe fulaszták. Mindenkit remegés fogott el, midőn febr. végén összehíván katonáit, körutra indult. Pompakedvelő ember volt, bársony,

selyemruháit naponként háromszor – négyszer változtatta s most is rendkívüli fényvel tartotta márcz. 1-én bevonulását Brassóba. Rudolf biztosait Fehérvárt hagyta, de csakhamar értők küldött, nehogy a Brassóban történendők gyanut ébreszsenek s márcz. 4-én ezek is megérkeztek. Öt nap múlva fényes török követség jött e városba, élén a temesvári basával. Vidombákig maga ment eljök s lováról leszállva vette át a zászlót és főveget, mint leendő megerősítésének előjeleit, melynek azonban elengedhetetlen feltételül Jenő és Lippa visszaadása tüzetett ki. Brassóban még egy országgyűlést is tartott márcz. 15-én, melyet azonban egy óra alatt bevégzett, midőn t. i. 4 ft. hadi adó vettetett ki kapunként. Másnap haza indult.

Ekkor és ezelőtt sötét hir kerengett, mely oly terjedelemben nehezen lehetett igaz, de a melynek Mihály eljárása sok valószínűséget kölcsönzött. Közte és bojárai közt már többször folyt tanácskozás az erdélyi nemesség kiirtása felett, mert csak ily módon hiszi, hogy az országot békésen birhatja. Ugy tarták, hogy a számos jószágelkobzás ennek bevezetését teszi. Sok bujdosó borzasztó dolgokat beszélt Lengyelországban Zsigmondnak, ki körül gyülekeztek, s Zamoscynak, ki a Báthoriakkal folytonos összeköttetésben állt, ezeknek pártfogással, tanácscsal szolgált s most is élére állt egy érdekekben támasztandó mozgalomnak. Befolyása által meg lőn nyerve Jeremiás a moldvai vajda, ki magát lengyel hűbéresnek vallá, s ki elnézte, hogy Zsigmond a bujdosókkal Szucsavába menjen, erdélyi hiveivel összekötésbe lépjen s egy egész tábornot gyűjtsön oda.

Zsigmondnak néhány levelét elfogta Mihály. Moldva meghódítása terveibe tartozott, Rudolftól arra már januárban kért felhatalmazást s most elhatározá, céljait végrehajtani. De még mindent titokban kelle tartania. Mialatt sergeit összevonta és készült, követet küldött Jeremiáshoz, kinek leányát fia számára kérte, egy mást Muralto (márcz. végén) nevűt Zsigmondhoz, kinek saját

leányát ajánlotta nőül. Az egész csel volt, arra számítva, hogy készülletei czéljáról azokat elaltassa. Ezzel is jól számított. A császár és a biztosok ellenzése daczára, miután fiával 30 előkelő erdélyit mint kezest Oláhországba küldött, összevont sergeivel máj. elején a Barczaságon át Moldvába ütött. Jeremiást gyorsan összevont sergei elhagyák, maga Chozimba menekült, Mihály utána ment s ostrom alá fogta. De e várat nem vehette be, azonban az országot meghódoltatta, ideiglenes kormányt szervezett, Székely Mózeszt a behagyott csapatok parancsnokává nevezte ki, s maga visszatért Erdélybe. Jun. 27 én Brassóban volt.

Rudolf egy újabb biztosa Petz és idétt Szathmáron tartózkodott, várva a vajda megérkezését, ki aztán nyomon érte küldött. Petz az Ungnáddal folytatott alkudozások alapján Rudolf megerősítő iratát hozta magával, melylyel a vajdát Erdély kormányzójává nevezte ki. De éz idétt Básta is kapott utasítást. Mihály kiegyezése a törökkel s folytonos közlekedése gyanus szinben tünt fel. Moldva meghódítása a császári parancs ellenére közel hozá azt, mit Rudolf annyira ellenezett, a három ország egyesítését. A vajda hatalma ily módon akkorává lett, hogy azt nem leheté tovább tűrni, s Básta – mint Bisselius írja – utasított, hogy azt egyedül Havasalfölde birására szorítsa. Básta kapott áz alkalmon. Az oláhval régóta ellenségeskedésben élt, ez többször sürgeté elmozdítását, jól látva, hogy e férfiúnak főfeladata az ő ellenőrzése. A rendelet végrehajtására maga Mihály adott alkalmat.

A vajda féktelensége minden érdeket fellázított. A jul. 20-án Fehérvárt tartott gyűlés – Petz ez idétt volt az országban – hangos panaszban tört ki, mert az adót elviselhetlennek tartotta, mert Mihály nem fékezi katonáit, mert a lefoglalt töméntelen jószágba bojárokat ültet. Petz néhány emberrel közölte bizalmasan, hogy a bitorló nehezen fogja magát sokáig tarthatni. Ez új reményt adott a német pártiaknak, kik eddig is jártak

Kassára s kik uralmát türelmetlenül szenvedték. Már ezek is mind elfordultak tőle, s még csak az oly hitvány emberekben bizhatott mint Vitéz Miklós, kit hajdan Jósika is korlátnokának nézett ki. Az összeesküvés, gyámolitást Felső-Magyarországból véve, megalakult s mi Bástára legrosszabb volt, a szolgálatában levő hajduk és magyar katonák parancsnokai, a többi közt Makó György is meg lettek nyerve. Ugyanakkor a Zsigmond pártja is mozogni kezdett. Székely Mózes a moldvai csapatok generalisa titkon értekezett a bujdosó fejdelemmel, de mire ő Erdélybe visszajött, hogy pártját szervezze, Mihály megtudá a dolgot. A vajda hivatta, de ő menekült s most annak dühe nem ismert határt. Kornis Farkast elfogatta, más főurakat levágatott, katonái széltében raboltak, égettek, gyilkoltak, míg maga Tamásfalvit s másokat a nemesség kiirtására ösztönözött. De mindez még ingerültebbé tette a kedélyeket s most Mihály egy csapással akarta semmivé tenni az ellenzékét. Azon szín alatt, s ez megint csak csel akart lenni, hogy maga Havasalföldére megy, azonban sergeit részint Moldvába, részint a török ellen akarja küldeni, de a lengyelek s bujdosók beütésétől komolyan tartva, titkon Bástához küldött segélyért, nyíltan pedig Szász-Sebesre, Tordára, a moldvai szélekre szólítá az összes erdélyi haderőt. Midőn aug. elején a táborba szállási parancs kiadatott, már vajudott minden s mialatt gyülekeztek, a fölkelés határozottá lett. A székelyek egy része a moldvai szorosokat állta el, a többiek, valamint az oláhok, kozákok, a tömegesen Erdélybe telepített rácok Szász-Sebesre, a magyarok Tordára gyülekeztek. Mihály csak Lengyelország felől tartott beütéstől, nem is sejté, hogy a tordai táborba is ellenségei szállottak. Az első rendeletre, hogy innen a had Szász-Sebesre siessen, tagadó választ nyert: „jobb a magyaroknak külön lenni a többi erőtől,” első, mi a vajdát megrettenté. Ekkor, mint Enyedi Pál tudni akarja, újra a nemesség felkonczolásának eszméjével foglalkozott, de e szándékát épen egyik bojárja árulta el a magyaroknak.

A magyarok fölkelése aug. vége felé szervezve volt. A Báthoriház párthivei nagy részben Székely Mózessel együtt menekültek s kik még benmaradtak kiegyeztek a német pártiakkal. A fő volt szabadulni Mihálytól s e pontban teljes egyetértés uralkodott. Bástával követeik értekeztek s ez hadával Majtényig nyomult. A szász városokhoz leveleket intéztek s ezek közül Besztercze habozás nélkül, Brassó és Szeben némi gondolkodás után melléjük állottak. Makó is megindult sergeivel s nem a kenyér- hanem a keresztesmezei táborba ment, sőt az aranyosszéki székelyek is ide tartottak. Most Mihály kezdte látni, hogy mi készül, de még mindig jót remélt. Ha csatlakozik a magyar tábor, ugy is hatalmában lesz, ha nem, ő és Bástá közébe fogják. De szerette volna nem szorulni e gyűlölt férfira, s ezért azon előkelők közül, kik még nem szabadulhattak tőle, egymásra küldött követeket Tordára. Legelőbb Csáky Istvánt, kit a magyarok visszatartottak s fővezérré tettek. Aztán egy Keményt s egy Pethőt. Ezek is ott maradtak. A tordai táborban kétségtelenül nagyobb volt a németpárt s ez Bástához Majtényra két főúr által meghívást küldött. De e perczben Zsigmondnak s a bujdosóknak nem is lett volna tanácsos bejönni, ez Mihálynak s Bástának egyesülését vonhatta volna maga után.

Bástá sept. 14-én Kolosvárra ért, s innen Tordára indult. A hir megdöbbsenté Mihályt. Nyomon küldött Oláhországba segédcapatokért s Bástával alkudozni kezdett Trauzner Lukács és Postelnik által, kiket a főurak s tordai had megnyerésével is megbizott. Nem boldogultak. Nem újabb követsége egy jezsuita s egy protestans pap sem. Ezalatt mindkét tábor megindult. Mihály hamarabb ért Miriszlóhoz s biztos állást foglalt el. Bástá, hogy kicsalhassa, másnap sept. 18-án apró csatározások után szaladást szinel, Mihály hada utána nyomul. Vesztére. Egész ereje semmivé tétetett.

Mihály Fehérvárra szaladt s innen – miután Kornis Farkas felkonczoltatott – szász földre. A berendelt

segédhadak ezalatt a Verestornyon s bozzai szoroson át benyomultak. Dultak, raboltak, égettek. Mihály hozzájuk sietett, de a szászvárosok elzárták kapuikat. S mialatt ő a Barczaságon ujjalag jelentékeny erőt gyűjtött, Básta sept. 28-án Szeben alatt táborozott. Két héten át folytak az apróbb csatározások. Oct. derekán a vajda Moldvába ment, hogy ottani csapataival egyesüljön – de ránézve ez ország is elveszett. Zamoscy, Székely Mózes és Zsigmond lengyel haddal s a menekültekkel az ő vajdáját mind előbb nyomák. Mihály is átment Moldvába, de Zamoscy által oct. 20-án a Szereth melletti csatában megveretett. Kevesed magával menekült.

A had, mely Szerethnél győzött, arra gondolt, hogy Zsigmondot bevigye Erdélybe s erre megtette az előkészületeket. De az idő erre nem volt alkalmas. Mihály Moldvából kiűzve a Barczaságba vonult s innen Oláhországba ment ugyan, de Básta tetemes haddal rendelkezett s a terv újabb bonyodalmakat idézett volna elő. Az erdélyi had tehát követeket (Bornemisza Farkas, Trauzner magyarok, Daczó Ferencz székely, Enyeter Lukács szász) küldött Zamoscyhoz, Zsigmondhoz, s ugyanoda Básta is beindítá Csáky Istvánt. Ezek rávették Zamoscyt, hogy hagyjon fel szándékával, Zsigmondot az országba hozni, hogy várjon jobb időket. Ugy lett. Székely Mózes s a bujdosók nevezetes része visszatért s csatlakozott az erdélyi haddal, mely már ekkor Léczfalvánál táborozott. Zamoscy s a lengyelek Oláhországba nyomultak. Mihály nov. 25-én megveretett, földönfutóvá lett. Kétségbeesetten nejét s gyermekeit Bástához küldte mint kezeseket, maga pedig Hátszeg vidékére vonult. Vezére Bába Noak – ki a mult évi erdélyi dulásokat vezette, összeköttetésbe lépett Kornis Gáspárral, s kieszközlé ennél, hogy urát segítse. Kornis álutakon kíségeté Erdélyből, s a szörnyeteg három ellenséges táboron át menekülve dec. 25-én Bécsbe érkezett.

Ezalatt az october 25-én Léczfalván össegyült főurak s rendek országgyűlést tartottak. Mindenek fölött

elhatározzák követek által megtalálni a császárt, hogy Erdélynek jövődő kormányzatára nézve rendelkezzen. Biztosíták a vallásszabadságot. Csáky Istvánnak pedig, hogy a fölkelés körül tanusított szolgálatait meghálálják, kezénél hagyják mindazon jószágokat, melyeket Mihálytól birt, valamint ennek a katonáknak tett adományozásait is megerősíték. Az 1594-iki jus ligatum által elítélt áldozatok maradéki nyerjék vissza azon jószágukat, mely még a fiscus kezén van, maga a jus ligatum azonban fenntartatván. A lerombolt Várhegyet és Udvarhelyt építsék fel a székelyek. A fuvarozás szabályozására felállíták a főpostamesteri hivatalt. A jobbágyok s köz székelyek visszaadnak földesuraiknak, s a mi kárt ezeknek tettek, kárpótolják jószágaikból. A kalugerek kitiltatnak. A hajduság Erdélyben megszüntetettek. Oláhoktól székelyektől szedessenek el a fegyverek. Bocskai István „mert Zsigmondot Opoliából az ország hire nélkül behívá” örökre száműzetett, s erdélyi jószágaitól megfosztatott. A kormánytanács elnökeivé Básta s Csáky neveztettek ki. S a követek Bornemisza, Trauzner, Régeni nyomon az udvarhoz indítottak. Utasítások volt megkérni a császárt, hogy vagy küldje le Maximilián főherceget, vagy engedje meg, hogy magok választhassanak fejedelmet.

A léczfalvi gyűlés nov. 4-én oszlott el. A tábor szétoszlott, Básta bennmaradt ugyan, katonái nagy részét azonban kiküldé „az kin eléggé örüle Erdély – mondja Borsos – és ada hálákat az Istennek, de csak borral.” A főurak legnagyobb részének nem volt szándéka feláldozni a szabad fejdelem-választás jogát, s a Székely Mózessel haza jött bujdosók csakhamar tömör párttá alakultak, melynek élén ő és Csáky állottak. Titkon követség ment Lengyelországba, mely Zsigmondot hazajövetelre bírja s kihozza Moldvába. Aztán 1601. jan. 21-ére Kolosvárra országgyűlést hirdettek, melyen Zsigmond visszahozásáról nyíltan kezdtek tanácskozni. Kornis Gáspár, Sennyei Pongrácz s még három főur

ellenmondottak, kiket aztán, Kolosvár kapuit bezáratván elfogattak, különben is rájuk sülvén, hogy Mihálylyal összeköttetésben vannak, s jelesül az elsőhöz ez: levelet is intézett. Most Bástával értekezletbe bocsátkoztak s ennek ellenmondása daczára a gyűlés febr. 3-án Báthori Zsigmondot fejdelemmé választá. Básta fenyegetőzések közt hagyta el a várost s távozott Magyarországra. A rendek fényes követséget s némi csapatokat küldtek Zsigmond visszahozására, aztán megszavazták az adót, hadfölkelést, lefoglalták a cath. püspöki javadalmakat, törvénybe ígtatták, hogy többé cath. püspök ne lakhassék Erdélyben, perbe fogták a nem rég elfogott Bába Noakot, Sáski popát, kik áruló szándékkal egyfelől Mihálylyal, másfelől a temesvári pasával összeköttetésbe léptek s kik közül az első, mint Mihálynak hirhedett vezére, intézte ennek dulásait, fosztogatásait, s mindkettőjüket elítéltetvén, elég kegyetlenül megsüttették (febr. 5-én). Elítéltettek Szelesti és Száva is Mihálynak korábban hadnagyai, most titkos ügynökei.

VIII.

Mialatt a fejdelemválasztás ügye eldőlt s Zsigmond az erdélyi követséget fogadta és visszaindult, Mihály Prágában reménye felett kegyesen fogadtatott. De nem folyamodványa, mely telve van hazugsággal s rágalommal, dicsekedésekkel s szenvedései élénk rajzával, és a mely, hogy hadvezéri hírét megmentse, a miroszlói csatavesztést annak tulajdonítja, hogy ő szándékosan tett félszeg intézkedéseket, mert a keresztyén vér ontását kimélni akarta, nem e hiu és nevetséges állítások, hanem a bekövetkezett változások szereztek meg Rudolf kegyét. „Mig ott volt, minden nap megvendéglé” mondja Illés-házy, azután tetemes pénzzel ellátva leinditá Felső-Magyarországra, az utasítással, hogy serget toborzzon” békéljen ki Bástával, s foglalja vissza vele Erdélyt, magának azonban csak Oláhországot tartsa meg.

Zsigmond márcz. 27-én érkezett Kolosvárra s nyomon beigtattott a fejdelemségbe. Fogadtatása fényes volt s az apr. 10-iki gyűlésen nem csak gazdag adományaikkal járultak hozzá a főurak, hanem a nemességre is tetemes adót, minden jobbágy után 1 frtot – róttak. Azután az ország mentségeivel Toldi Istvánt, Gávay Miklóst s Torma Kristófot a portára küldék, hogy itt új frigyet eszközöljenek, s Kakas Istvánt Prágába indíták az ottani követek után, hogy ott e kényszerűségből tett lépést igazolja. Ez utóbbi a császár elébe sem bocsáttatott; annyival jobb fogadtatásra számíthatott az első, mert még e gyűlés folyama alatt egy csausz fordult meg Kolosvárt, kit a temesvári basa bizott meg, hogy a Zsigmond személyének azonosságáról tudomást vegyen.

Rudolf semmi áron sem akarta türni Erdély önállóságát. Ő ujjolag Maximiliánnak szánta ez ország kormányzóságát, de ez azt nem volt hajlanló elfogadni. Daczára ennek nagy készüléteket tétetett a török ellen, hogy ezektől a mult évben elfoglalt Kanisát visszavegye, s szokatlan bőkezűséggel látta el Mihályt és Bástát. Ezek gyorsan folytatták készülődéseiket s a hajdukat, gazdag zsákmányt ígervén nekik, magok részére nyerék. De Zsigmond sem volt tétlen. Segélyt kért a törököktől, s bár az elfoglalt basák ígértek is, azonban csak némi tatár csapat jött be, kért a lengyelektől, kik május végén csakugyan küldtek egy kozák és lengyel csapatot s Erdély hadait a jun. 3-án tartott országgyűlés határozata alapján Kolosvárra gyűjté. Bástához két izben futtatá Gyulafit, hasztalan. „En uramnak engedelmességgel tartozom,” mondá a dobosból lett hadparancsnok s figyelmeztette Zsigmondot, hogy ne hajlitsa nagyon a vesszöt nehogy összetörjék.

Zsigmond számítását két körülmény nagyon megnehezíté. Az oláh vajda, ki Mihály székében ült, egy lázadás következtében juliusban elüzetett, s ujra Mihály kiáltott ki. A fejdelemnek tehát, nehogy Oláhországból véletlen beütés történjék, a Barczaságban is tábort kellett felál-

litnia, melynek egyszersmind feladata volt felügyelni a székelyekre kik közül a bibornok felkonczolásáért sokakat felkonczoltatott. Másfelől a török basáktól ígért segély késett – ezeket Mihály szedte rá. Levelet küldött hozzájuk Zsigmond nevében, hogy többé segélyekre nincs szüksége. A basák elhitték, haragudtak s honn maradtak. Zsigmond pedig nem várhatta őket tovább, mert már Básta és Mihály megindultak s egyesülve Rákóczy Lajos dandárával Majtényig nyomultak. Zsigmond is fölvette táborát s Somlyónál megállapodott. Némi alkudozás után, melyet most Básta kezdett, hogy az alatt berendelt hadai megérkezessenek, mindkét had megindult s Goroszlónál találkozott. Aug. 3-án volt az ütközet. Básta támadott s nagyobb erejével teljes diadalt aratott a fejdelem hadán. Az erdélyi had megszaladt, táborazsákmánnyá lett, s a fejdelem Moldvába menekült. Sokan foglyokká lettek, de Székely a vert had maradványával az ország déli részébe huzódott s Borbély Dévára vonult. Ugyanaz ismétlődött, mi a mult évben történt: Básta hadai, a vallon csapat melynek, Beauri Jakab volt a kapitánya, Mihály zsoldosai s legkivált a hajdúk, iszonyu dulást, rablást, égetést vittek véghez. Torda, Enyed, Fehérvár, a fejedelmi sirbolt, a palota, az országos levéltár felégettettek, feldulattak vagy szét-szórattak, más városok roppant sarczfizetésre köteleztettek. Csak a székelyföld lón megkimélve.

A hadak ezalatt mind lejobb nyomultak az ország szívébe Keresztes mezejéig, hol megállapodtak. A gyilkolás, rablás napi renden volt minden tekintet nélkül, kiméletlenül. Bárhol, bárkire akadt e féktelen had, leölte, ha nemes volt, kiprédáltat ha közrendű. Ily módon lakolt Kornis Gáspár is sokszoros hazaárulásáért. Ő Sennyeivel a német táborba sietett, s utközben Mihály egyik csapatával találkozott. Bár megmondta nevét, legyilkoltatott, s Sennyei is terhes sebeket kapott, melyekből nehezen gyógyult ki. E tény megrendíté Bástát s ez most Mihálynak keserű szemrehányásokat

tett katonái féktelenkedéséért, bár annak hadai sem voltak jobbak. A kiegyezés daczára a két férfiú közt nagy volt a meghasonlás. Mihály ujlag felvette ket-szinű szerepét s azon törte fejét, hogy Erdélyt magának megszerezze. Összekötetésbe lépett a törökökkel, vesztegetni kezdte a hajdukat, sőt midőn ugy értesült, hogy nejét és gyermekeit Zsigmond barczasági táborának egy portyázó csapata elfogta (de e hir, ugy látszik, nem volt igaz) s Moldvába küldte volna, ennek is tett ajánlatokat. Felvigyázása Bástára volt bizva, s néhány – a többi közt egy cyrill betűkkel irt – levél elfogása felkölté ennek gyanuját. Kornis halála felett támadt öszszekoczanás mindkettőjüket nagy mértékben elkeseríté. Mihály gögös szava, hogy „ő barátja, Básta pedig csak szolgálja a császárnak” világossá tette ez előtt, hogy az oláh régi terveivel nem hagyott fel, s ha meg nem előzi, ki fogja Erdélyből turni. A régi gyűlölet, az uj sérelem mind működött Básta sértett szívében. Gyorsan határozott. Egy napon, midőn az oláh hadak szertesztét barangoltak zsákmányért, – aug. 19-ike, vasárnap volt – Beauri háromszáz vallonnal a Mihály sátorába lépett. Heves szóváltás kezdődött s midőn a zajra az oláhok gyülekezni kezdtek, a vajda meggyilkoltatott. Levágott fejét pelengérré tették, s testét utóbb Oláhországba szállították. Básta Fehérvárra ment.

Zsigmond Moldvában habozás és félelem közt várt, s első levele hiveihez tele van kicsinyes aggodalmmal. De nem ő, pártja volt az, mely a cselekvés fonalát megragadta s nem érte, ideges tehetetlen emberért, hanem az elvért, melyet képviselt, Erdély önállóságáért. Csáki – kortársai a nagy Csákinak nevezék – a tatár khánhoz, Budai a portára ment sürgetni a segélyt. Székely Mózes hadának romjaival a fogarasi dandárhoz csatlakozott, mely még mindig tartá magát. Borbély – kit Básta eredmény nélkül kísérlett részére nyerni – e szilárd, rendületlen, becsületes hazafi, Déván lobogtatta a nemzeti fejdelmi zászlót s fékezé a környéket. Mind e

mozgalomnak nem volt egyéb célja, mint a fejedelmi pártból fenntartani a mennyit lehet, addig is míg a portán döntő lépés tétetnék. S valóban mire Csáki odaért, Toldy, Gávy és Torma aug. 12-én kinyerték a szultántól az athnamet. A porta megbocsát Zsigmondnak. Maga, basái, bégjei tartozzanak Erdélynek segítyt adni, melynek adója három esztendőre elengedettik (de nem az effelett levő ajándék) s melynek elteltével lép életbe a 15,000 aranyadó. Ha a szultán békét köt a „német királylyal,” befoglalja Erdélyt, s mit ez elvett, azt visszacserezze.

Báthorinak ez idétt már hire volt, hogy viszonyai a portán jól állanak s aug. 21-éről Bakovról már megírta hiveinek, hogy jön. S ugy volt. Aug. 29-éről Tatrosról jelenté a brassai birónak, hogy közelget. E város tanácsa habozásban volt. Már Bástától is vett leveleket. De Zsigmond mellett nyilatkozott, mert Bástától félt, hogy a várost fel fogja duni, hogy többé őrségét se tarthasson, mert belátta, hogy a török nem fogja Erdélyt a német kezére hagyni. Azonban kérték őt követek által, hogy addig, míg segítyt nem kap, maradjon a városon kívül. Sept. elején Prásmáron volt 400 emberből álló kísérettel s e hó 6-án bevonult Brassóba.

A fejedelem bejöttének hírére Básta leindult táborával. Sept. 12-én Szeben alatt volt, s egyenesen Brassó ellen indult, de a megáradt Olton nem vezethette át sergeit. Kapott hírek pedig visszatérésre bírák s most egy marosszéki dandár, mely utban volt, hogy vele csatlakozzék, visszafordult, és Zsigmonddal kiegyezett. Más kedvező híreket is kapott ez. Nehány megnyert székelyszék készült, hogy mellette felüljön. Sept. végén török had nyomult Oláhországba s a kiüzött Simont visszahelyezé. Oct. 2-án egy kapucsi basa, a szokásos kísérettel, meghozta Zsigmondnak az athnamet és jelvényeket. Tizenegy nappal utóbb Csáky is megérkezett a hirrel, hogy a tatárok jönnek, s oct. 14-én Zsigmond eltűnt Brassóból. „Csodálatos módon, – mond Fuchs,

brassai pap – mindenféle szétszórt ellenség közt érkezett Fehérvárra.” Ugy volt. Básta egyik hadnagya Merza, Szebenből segílyt nyújtott az oláhországi bojároknek, mely azonban szétveretett, s hadai többi része a vidéken, maga Szebenben volt, midőn oct. 18-án Zsigmond e város alatt elment, kihez aztán Omlásnál egy Oláhországból előnyomuló török had csatlakozott.

Már ekkor egy másik török sereg is volt az országban, mely a temesvári basa vezérlete alatt nyomult be, csatlakozott Borbélyhoz, s Básta vallonjaitól visszafoglalván a fővárost, itt megállapodott. Zsigmondot fényes ünnepélylyel fogadta, de a fehérvári feldult sirboltok s szétszórt levél- és könyvtárak láttára némi gunynyal jegyezte: meg „ezt nem törökök, hanem feleitek tették.” Innen Szászsebesre ment, hová a tábor gyülekezett. S most egymásután megérkeztek Székely Mózes dandára, Csáki a kozák és tatár-haddal s Básta sergeinek üldözése megkezdett.

Székely Mózes Besztercze alá indult, hol Rákóczy Lajos táborozott. Hajduitól csakhamar megtisztítá a vidéket s Rákóczy visszahuzódott Dézsre, hova már akkor Básta is hadát elhagyva megérkezett. A fősereg Básta derék hada ellen indult. Egy portyázó csapat ettől különválva nov. 17-én Kolosvár alá ment s miután a mit sem gyanító őrségnek város alatt levő részét elfogta, visszaszáguldott. Erre a városban elhelyezett hajduság üldözőbe vette őket, Tordáig nyomá, a kerített templomba menekülteket felkonczolta, a várost kiprédálta s fel is égette volna, ha tetemesb had nem jön segílyére. A fejdelem hada Gerend mellett táborozott, mialatt Básta serge, kerülve a csatát, mind feljebb huzódott. A német had koránsem tudott volna megállani Zsigmond tetemes serge előtt s ezért szükségessé lett minden áron egyezkedni vele. A gerendi táborba egy kolosvári előkelő polgár érkezett a hirrel, hogy Rudolfnak egy követe városukban tartózkodik, ki a fejdelemmel óhajtana találkozni, s tudatni vele, hogy a császár

hajlandó Erdélyt átengedni Zsigmondnak. A fejedelmi tanács ellene volt az egyezkedésnek, s a sereg nyomon utnak indult és Kolosvárt ostromolni kezdé nov. 23-án. De az őrség ellenállt, a városnak egy követsége kiméltet kért, minthogy ez idétt már szokatlanul erős hideg volt, a törökök is haza kezdtek oszlani. Maga Zsigmond is félbehagyta az ostromot nov. 30-án s miután – mint Mikó mondja – a Csáki által árulással vádolt Székely Mózes – mint hirlék, hét pecséttel ellátott levelet küldött Bástának – fogva Fogarasba küldte, visszaindult. Székely egy ideig fogva maradt, s a téli hadmiveletekben nem is vett részt, utóbb ártatlansága kivilágosodván, szabadon bocsáttatott.

Zsigmond „az ebhendi „(értsd effendi, Enyedi Pál alkalmazá ekkép rá e czimet), még Kolosvár ostroma alatt visszatért régi szerepéhez. Egy jezsuita volt mellette, Marietti, ki ez évben mint gyóntató csatlakozott Básthöz, tőle a fejdelemhez jött át, s Prágából titkos utasítást hozott magával. A Cariglia szerepét folytatta, a fejdelem vallásos érzületét ostromlá s már kolosvár alól ment Básthöz titkos követségben. Attól fogva egész télen át vezette az alkudozást köztök, anélkül, hogy a tanácsuraknak erről tudomása lett volna. Zsigmond Dévára s innen Brassóba ment.

Ugyanazon idő alatt a háboru is folyt. A fejedelmi seregnek feladata volt visszafoglalni a Básta mellett nyilatkozott szász városokat. Kolosvár alól a had egy része Medgyes alá ment, mely dec. 9-én kardcsapás nélkül feladta magát Makónak. Toldy Segesvárt kezdte ostromolni s dec. 14-én bevette és kiprédálta. A sereg onnan Szeben ostromára sietett, mely német őrséggel volt ellátva, s melyet hiában ostromolt, mert „a vén Süveg Albertben német lélek lakék.” Egy más csapat Nagy Albert és Vitéz Miklós vezérlete alatt Beszterczére ment, mely 1602. jan. 7 én hűséget esküdött Zsigmondnak. Ezalatt Básta Dézsről Kolosvárra ment. Hada a felső vidéken dult. Egy csapata Gyalut pré-

dálta fel, egy más Nagy-Almást ostromlá, egy harmadik Bethlenvárat. Az őrség mindhárom helyt szabad elvonulhatás feltétele alatt adta fel magát, de az adott szó mindenütt meg lőn szegve: a féktelen hadak az elvonulókat felkonczolák. Ez utóbbi hadnál volt maga Básta is, ki 40,000 emberrel febr. 1-én Besztercze visszavételére megérkezett. E város s a benne levő őrség vitézül tartá magát, s a legkeményebb ostromot is meghiusítá. De a mindenfelé dúló polgárháboru türhetlenné kezde válni. A feldult városokból, égő falvakból menekülő nép nyomora leirhatlan vala, s seholy remény, hogy új török seregek érkezése előtt Básta az országból kiüzetetheték. Ily körülmények közt Zsigmond, ki Déváról Brassóba ment, korlátnoká Bogáthi által Bástával a beszterczei táborban febr. 15-én fegyverszünetet kötött, mely szerént a városok bünbocsánatot nyertek, a Részek pedig Básta kezén maradnak, valamint Erdély Maros felett fekvő része is, hogy seregeit ott helyezhesse el. Ennek következtében Besztercze hitre feladta magát. A város tetemes váltságot fizetett, az őrség szabad elvonulást nyert. Semmi sem tartatott meg s ezuttal Básta akarata ellenére, ki többé féket vesztett katonáinak nem tudott parancsolni. Vallonjai egy része az elvonuló Vitézt megrohanta, felkonczolta, kíséretét kirablá, másik része pedig Beszterczét fosztogatta. Básta Bogáthi előtt szolgáltatott ugyan annyi elégtételt Zsigmondnak, hogy a főbünösöket megbüntette, de azért minden a városban levő aranyat és ezüstöt összehordatott és elvitt. Básta ezután Kolosvárra ment, a felsővidéki várakat utjában mindenütt német őrséggel rakva meg. Innen kiment Szathmárra. De benne maradt hajdui folytaták a féktelenkedést, mig-nem aztán Csáki Egerhegynél megverte s Erdélyből küzte őket.

Az országban türhetlen nyomor volt. A mult évi különben is gyenge termést felégették s minthogy a dúló hadak miatt lehetlen vala gabonát behozni, ennek

köble helyenként 8–25 frton kelt, s a földönfutóvá lett nép éhség és ragálytól hullott. De mindez kezdete volt nagyobb nyomoroknak. Zsigmondnak Bástával kötött fegyverszünete valóban nem egyéb volt, mint utegyengetés arra, hogy Erdélyt Rudolf kezébe játssza. Márczius folytán Brassóból Fehérvárra ment, s tanácskozást kezdett főuraival. Az ország nyomorának csak az fog véget vetni, ha a császárt megengesztelhetik. Küldjenek Prágába követeket, ki ott ajánlatot tegyen Mária Krisztierna kielégítésére, s alkudozzanak a Rézszekben levő várak visszaadása iránt. Oly gondosan el tudá rejteni Zsigmond valódi célját, hogy azt senki sem sejté meg, s miután a Szathmáron tartózkodó Bástával kötött fegyverszünet meghosszított, Bogáthit, Vas Ferenczet Mariettit utnak indítá a császárhoz s négy főurat mind kezest Bástához. A nyílt levél, melyet ezek magokkal vittek, a főurak által elfogadott feltételeket foglalta magában. De Marietti titkos felhatalmazással volt elátva: a fejdelem magát egészen a császár kegyére bizza. Határozzon ez, hogy ő kedvezőbb feltételek mellett adhassa át országát.

A játék, melyhez most Zsigmond kezdett, gyalázatos volt. Nyíltan az országgal tartott, levelezést folytatott a törökkel, pénzt fogadott el tőle, beleegyeledett az oláhországi viszonyokba, hol a portánál megerősítést kereső Radul helyett Simont ajánlotta, titkon pedig a Básta kezére játszott. Tanácsurái pedig semmit sem gyanítva, várták vissza követeiket, s Básta békén maradását a fegyverszünet következményeinek tartották. De ha maga a vezér nem is mozdult Szathmárról, annyival borzasztóbb dolgokat vittek véghez „ebhajdúi.” Egy csapat Marosvásárhelyre ütött jun. havában, hol épen vásárt tartottak, egy más Dézs, Kalataszeg környékét prédálta fel, egy harmadik, mintegy háromezernyi csapat Thoroczkó, Torda felé nyomult. A nép, a merre jöttek, „erdő kebelébe, havasok közé” futott. Felkeresték – nem hogy kipredálják, hisz a nyomorúk min-

denüket hátrahagyák, hanem hogy kedvöket töltsék. Tüzzel-vassal égették némelyeknek hátát, hasát, másokból szijat vágtak, felakasztottak másokat s szalma-tüzet raktak alájuk, „fejeket megtekerék, hogy a szemek kiömlött,” s a gyermeket szülei előtt égették meg.” „Mint éltenek az asszonyi renddel, nem mondom meg, én magam – írja Enyedi – nagy gyalázatnak tartom. A dunamelléki fattyu ebmagyar ilyen oktan állat, mert a török s tatártól fajzott.” Az utóbbi csapat már egész Toroczkóig nyomult, midőn a fejdelem serget küldött ellenök, mely a rakoncátlanokat szétveré s s kiüzé. Maga azonban nem merte bevárni a csata kimenetelét s hirtelen Dévára távozott. Ide vitettek hozzá az elfogott vezéreik, kiket ő elereszte.

A fejdelem, míg követei fenn jártak, próbát tett némelyeket részére nyerni s Csákytól, ki korábban is német párti volt, Básta biztatásai folytán sikerrel. Ennek elvonulása ébresztett először gyanut Székelyben, mely csakhamar valósággá vált. Bogáthi Prágából visszatért, magával hozva az okmányt, mely Zsigmondnak Csehországban a lobkowitzi uradalmat biztosítá, s hozva ennek levelet Naprádytól, Bocskaitól, hogy hagyja el országát és siessen a császár szárnyai alá. S most Zsigmond felkérte Bástát, hogy csekély kísérettel siessen hozzá, hadd erősítse meg vele a békét, mint tanácsurainak mondá. Célja ily módon világossá lett s a boszus Borbély és Székely „mert ily fontos dologban a fejedelmi tanács hire nélkül egyezkedett,” elfogására s törvény elé állítására gondoltak. A dolog a dévai várparancsnok ellenállásán mult el. Most Székely és Borbély készülődéshez foktak, de mielőtt valamit tehettek volna, jött a hír, hogy Básta négyezer emberrel átlépte Erdély határát. A megrettent nép, mely tömegesen huzódott lefelé, jelzette, hogy a hír való. Székely és Toldi a fejdelemhez siettek Dévára s nehezen utat törtek hozzá. Hogy el vannak ámitva, hogy hatok mögött a fegyverszünet örve alatt másnemű

egyezkedés kötöttet; ezt hányták Zsigmondnak szemére. Zsigmond most is mindent tagadott. „Ha hiszitek, hogy Bástának ellenséges szándékai vannak, ám lépjetek fel ellene.” E perczen e felhatalmazás nem egyéb volt gúnynál. De Székely komolyan vette s a szász-sebesi táborba sietett. Maga Zsigmond is visszatért Fehérvárra.

Székelynek alig volt ideje némi csapatokat összehívni, mire hirt vett, hogy Bástá közeledik. Zsigmond üdvözlétére Csákit küldé, de Székely, bár Bástá utközből is biztosítá jun. 22-én őt és pártját, hogy hantásuk nem lesz*), készülődött. Válságos helyzet a fejdelemre nézve, kinek nem állott hatalmában meggátolni az összeütközést. A két tábor Tövis alatt találkozott s az ellenállásra nem számító Bástá Csáky által Székelylyel egyezkedést kezdett. Lehetlen volt összejönniök s a két kis had (Székelynek másfél, Bástának négyezer embere volt) jul. 2-án megütközött. Kétségbeesett küzdelem volt, a legnagyobb elkeseredéssel folytatva s sokáig kétes. Maga Bástá megsebesült s egy perczig úgy látszott, hogy Székely győz. De serge nagy része a csatateren maradt, maga Székely alvezére Szelestey s az utóbb nagyramenendő Bethlen Gábor a Maroson átuszva menekült

Ezalatt beérkeztek Rákóczi hadai is, s a dulás és égetés újra megkezdődött. A fejdelem Szászsebesen Bástához csatlakozott, s ez azoknak, kik a császár hűségére térnek, bünbocsánatot hirdetett. Zsigmond pedig a Rudolfal kötött szerződését hirül adva az ország hatóságainak, figyelmeztette azokat, hogy meghódoljanak. Maga pedig jul. 26-án most már úgy, hogy hazájába többé vissza ne térjen, fegyveres kísérettel, melyet védelmére s felvigyázására rendelt Bástá, elindult Csehországba. A merre ment, utában mindenféle hangoosan nyilatkozott a nép átka. „Ime, mondák, kiirtá

*) Eredetiről az Erdélyi muzeumegylet birtokában.

a legjobbakat, elfecsérlé a haza vagyonát, az országot koldussá tette s midőn már nincs mit elveszitsen, elhagyja nyomorultan, megalázva.” S mi tegyük hozzá: szép tehetségei daczára országával visszas helyzetbe jutott, mert vakbuzgósága gátlá a haza valódi érdekeinek felfogásában.

Székely, Szelestey a Bánságba menekültek. Ez utóbit Világosvárott a Petneházi István által megvesztegetett őrség konczolta fel. Az első magát Bektes temesvári basánál vontá meg, s várát Solymost elcserélte Kladovával. Távozásukkal úgy látszott, hogy Erdély önként meghódól. Brassó, mely szép kitartással a hazafipárttal küzdött, s a mult évben is minden ezüstjét felajánlá Zsigmondnak, jul. 30-án meghódolt. Nehány nappal utóbb Fogarast magyarországi várakért felcserélte Csáky. Sehol semmi ellenállás – Rákóczi Lajos hajduit, Básta vallonjait dulásaikban, gyilkolásaikban senki sem tartóztatta fel. Szász- és magyar faluk lángok martalékaivá lettek, s a városok ismét és ismét tetemes sarczot fizettek. „Hoc – mond Bethlen Farkas, midőn e szomoru esztendő rajzolásához fog – quod nunc dicimus, initio horrendum, medio atrox, fine funestissimum.”

Básta még szászsebesi táborából jul. közepén Merza vezérlete alatt egy csapat hajdut Havasalföldre küldött, hogy Sorbán Radulnak a prágai udvar pártfogoltjának ügyét támogassa Simon vajda ellenében, ki a moldvai Jeremiás testvére volt. De e csapat eredménytelenül járt, s midőn aug. elején maga Szebenbe s innen a Barczaságba ment, 25,000 embert bocsátott Oláhországba. E csapat megfutamtatta Simont, beig-tatta, Radults most Jeremiás kezdett alkudozni testvére kében. Nem egyezhettek ki.

Básta a Barczaságból Medgyesre ment, hogy az aug. 23-ára hirdetett országgyűlésen jelen lehessen. A rendek itt adót szavasztak meg neki, Székelyt, Soly-mos feladásáért nótázták, s hódoló követséget inditot-

tak Rudolphhoz. A gyűlés még együtt volt. midőn hirt vett, hogy Simon támogatására roppant tatár had özönlé el Havasalföldét. Sept. 11-én másodizben ment Brassóba s hadait Havasalföldre kísérte. Tanácsára Rádul a hegyek közt vonta meg magát, bevárta őt. Az előnyomuló hajduságot a tatár hadak sept. 23-án megfutamtatták, de Básta vallonjaival még jókor érkezett segélyökre s visszanyomta őket. Rádul elfoglalta székét, de hogy abban maradhatott, nem e diadalnak köszönhető. A tatár hadak sietve elhagyák ez országot, s Magyarországra mentek a nagyvezér támogatására.

Székely kibujdosván Erdélyből, Bektes temesvári basát Erdély megsegítésére ösztönte. S csakugyan meghallgattatott. A török csapatok nyomon támadást intéztek a fejdelemség bántási birtokai ellen. Az erdélyi hadak s Borbély a nagyobb mérvű foglalásoknak ellentállottak ugyan, sőt Solymost vissza is foglalták, de nem gátolhatták meg Lugos felprédálását s utóbb Facset lerombolását. Nagyobb veszély fenyegette e vidéket, midőn a nagyvezér a főerővel Fehérvár elfoglalása után (sept. 29.) leindult, a temesvári pasával együtt menendő Erdélyre. A tervből nem lett semmi. A német hadak megtámadák Budát s most nemcsak a nagyvezér fordult vissza, hanem felrendelék a Havasalföldön levő tatárokat is.

Erdélyben gonoszul állottak az ügyek. A nyári dulások nevelék az inséget, az éhség mind fenyegetőbb alakban jelent meg. A nép zabkenyérrel, fagyökerekkel élt, a városok nem tudták beszolgáltatni az országgyűlés által kivetett élelmet, mert már – mint a brassai tanács írta*) – „majd mindenki korpát és makkot kever össze s süt kenyérré.” És ha a mult télen csak a halottakat ették meg, az idén elevenekre kerül a sor. Ez idétt folytak emberhusevésért perek, ez idétt már húzta a nép „Básta-szekerét.” Ehez járultak a zilált politikai

*) Eredetiről az erd. muz. egylet birtokában.

viszonyok. Naponként szaporodott azok száma, kik a török birtokokba bujdosnak s köztük kitünő emberek, mint Bethlen Gábor, Csiszár, Nagy Albert. A hivatalt viselők, főispánok tömegesen mondtak le, vonultak magán életbe, úgy hogy a dec. 10-én Fehérvárt tartott részgyülésnek fel kelle Bástat szólitnia, hogy azok helyére ujakat nevezzen ki. Már e gyülés is, mely 15,000 firtot s ezer köböl buzát szavazott meg, panaszkodott a hajduság kicsapongásai ellen, annyival élesebben kelt ki a teljes országgyülés, mely Fehérvárt 1603. jan. 15-én ült össze. Básta megígérte a féktelen hajduság kivitelét s felhatalmazd a nemességet, hogy a rakonczátlankodó ráczokat és oláhokat, meggyénként kinevezendő biztos által megbüntethesse, kivégeztethesse. Azután jan. 19-én másodizben letétette a rendekkel a hódolati esküt új záradékkal, „hogy az alól őket senki se oldozhassa fel.” Midőn a rendek elébe terjeszték kívánságaikat, hogy az azokra nyerendő válaszokból articulusokat csináljanak, megtagadta a választást úgy mint szokásban volt, hanem utasítása szerint resolutiót adott ki azokra. Ezzel az alkotmány fel volt függesztve s hogy a rendek azt visszanyerhessék, egy öttagu követséget neveztek ki, mely megerősítés végett bizonyos, Erdély alkotmányos jogait biztosító pontokat terjeszsen Rudolf elé. E pontok elkészítése egy terjedelmes bizottságnak tétetett kötelességévé, mely febr. 15-én összeült. Maximilián főherczeg leküldését, az 1598-iki pontok, szabad vallásgyakorlat s az országalkotmánynak megtartását, Básta nótázásainak eltörlését, Erdély nyomorainak enyhítését, a székely jobbágyok visszaállítását, vagy ha felszabadittatnának, földesuraik kárpótlását kérték. A követség márcz 10-én elindult.

Básta ugyanakkor, midőn a követség fölment, maga is felküldte észrevételeit. Ő és kik mellé polgári biztosokul voltak adva, Burghausz, Molart terjedelmes okmányt terjesztettek a prágai kormány elébe 1603. febr.

24-éről, melynek nem volt egyéb célja, mint meggyőzni az irányadókat, hogy minden kedvezés helytelen volna. „A rendek, mondák ezek, szeretnék volna, hogy ő felsége az ő alkotmányokhoz legyen kötve, mit azonban oly országban, mely oly sok költséggel s fegyverrel lett elfoglalva, megadni nem lehet. Mi nekik válaszaikat resolutio alakjában adtuk ki, nem úgy mint ők akarák, hogy azokból articulusokat csinálhassanak, s hogy ezután per decreta et placata igazgathassanak, a jövő kormánynak is ezt kell folytatni. Ők az eskü letétele előtt kérték, hogy kívánságaikat erősítsük meg, eszökbe juttatván, hogy most más idők vannak.” Azután ohajták, hogy neveztessek ki püspök, továbbá kormányzó, korlátnok, négy tanácsos. A kormányzó nevezze ki a fő- és alispánokat s a nagyobb vár sok előljáróját. A donatiók, melyek Zsigmond első távozása óta történtek, érvénytelenek, s még ha Básta megerősítette volna is azokat, mert törvénytelen megerősítést ő felsége nem tartozik tekintetbe venni. Tervet adnak az országban tartandó katonaság elhelyezéséről. A szászok kiváltságait megerősítendőnek tartják, meg a székelyekét is, bár csak időszerint, „mert a lázadásra kész nemesség ellen annál készebbek lesznek szolgálni.” Ajánlják új német telepek behozatalát. A mi azon felsőmagyarországi urakat illeti, kik az erdélyi lázadást gyámolították, azt nem lesz nehéz kitudni, s akkor egész szigorral kell eljárni ellenök. Minthogy pedig az erdélyiek a Zsigmond első lemondásakor készített okmányoknak megerősítését fogják kérni, mivel ez jogaikat és kiváltságaikat mind magában foglalja, azt sem egészen, sem részeiben nem erősíthetni meg, mert az ország most más körülmények közt jött ő felsége kezébe, mint akkor.

Ez elvek, mielőtt Bécsből válasz jött volna, már életbe voltak léptetve a jan. 15-iki ülésen. Básta, ki csakugyan megkezdte katonái kiszállítását s biztos társai nem is sejték, mennyire elkeseríté az a kedélyeket.

S valóban ez volt főoka, hogy a következő mozgalomhoz oly gyorsan csatlakozott az erdélyi nemesség, a főurak legnagyobb része, s még olyanok is, kiket ők kiválóan híveknek tartottak.

IX.

Székely magas, nyulánk, őszülni kezdő férfiú volt. Szegény sorsu, unitarius szüléktől származott, de gazdag ismerettel, sok élettapasztalással birt. Báthori István alatt tekintélyes állást foglalt már el, s vele ment Lengyelországba is. Ez idő óta Erdély nagyságosai közé számították, de sokáig csak a hadi pályán szolgált. Az utolsó események egészen a felszínre sodorták. Elveihez szilárdul ragaszkodott, s pályáján soha el nem tántorult. Nagy érdem oly időben, midőn az ingadozás, ha nem sülyedt az aljassáig, talált mentséget. Nem bírván a nagyravágyás ambitiojával, pártvezérré mintegy sodortatva lett. Mert nem volt más választása, mint hogy vagy azzá legyen, vagy csatlakozzék a dolgok új rendjéhez, ismerje el Erdély függetlenségének eltöröltetését, elvei teljes megtagadásával. A küzdelem élére állva ernyedetlenül tört előre. A télen át folytonos összeköttetésben volt erdélyi párthiveivel, s ugyanakkor a porta segélyének megnyerésén munkált. A temesvári pasa pártfogója volt s annak ajánlatával személyesen menván Konstantinápolyba, megnyerte az athnemet, mely neki eléggé szokatlanul örökös fejedelemiséget s Erdélynek is különös kedvezményeket biztosított: néhány évre el lőn engedve az adó s azutánra is a 15,000 aranyról (mennyit 1575 óta fizettek) leszállítottatott a korábbi 10 ezer arany összegre.

Tavasz kezdetén megnyitotta a hadjáratot. Maga kezdetben az erdélyi Bánságban működött. Legelőbb Karansebest foglalta el, azután apr. 11-én Lugost. Akkor beindította Bethlen Gábort alig pár ezer ma-

gyar, rác, tatár csapattal, mely a vaskapun át Erdélybe érvén, apr. 15-én akadálytalanul nyomult Szászváros alá. Az őrség védte magát egy napon át, mint tudta, de a város Bethlen kezébe esett, parancsnoka Tech elfogatott s a menekülni akaró őrség nagy része felkoncizoltatott. Innen szinleges visszavonulás után Fehérvár ellen ment, melyben Spinosa Péter volt a parancsnok. Bethlennek, megvételeére intézett csele nem sikerülvén, rendszeres ostromhoz kelle fogni. De az nehezen haladt, azonban a németek kiütése is visszaveretett. Ezuttal ezek felgyújták a Bethlen kezén levő külvárost, de a kedvezőtlen szél átvitte a lángokat a várba – s ott is roppant dulást okozott. Leégett a fejedelmi palota, a lóporos torony levegőbe repült. Ezalatt Székely is megérkezett. Maga Borbándnál foglalt állást, török, tatár, rác hadait széthelyezé s a megyékhez felhívást intézett, hogy csatlakozzanak. Valóban a főurak közül sokan, Borbély, Toldy, Boronkai, Vajda táborába siettek. Fehérvár ostroma ezalatt ujult erővel folyt, rohamot kísérlettek, de a vár romjaiban is tartá magát. Végre a parancsnokot tisztességes feltételek mellett feladásra szólíták fel, s most az ellenállás hasztalanságáról meggyőződött Spinoza 18 napi hősies védelem után feladta azt. Másnap áldozócsütörtökön Székely Mózes bevonulását tartá a várba, s ez napon felvette Erdély fejedelme címét.

Básta ez ideig tétlenül maradt. Hadai nagy részét kiküldte az országból, de mi benn volt, azt sem használta fel. Tetemesb erővel akart rendelkezni s Eudolfot szólítá fel, hogy fizetetlen katonái számára küldjön pénzt, s Radult, hogy hadaival nyomuljon Erdélybe. De midön Székely bejött s Fehérvárt ostromlá, elhagyá Kolosvárt, eddigi tartózkodási helyét, s Szamosujvárra szaladt. Székely is sietett felhasználni szerencsáját. Toldyt a székelyekhez küldé, Borbélyt Szászsebes ellen, melyet gr. Salm védett s mely, ez Szebenbe távozván, fel is adott. Ekkép elfoglalván Közép-Erdélyt, Szamos-

ujvár ellen indult. Az ostrom vezetését itt Nagy Albertre bízván, maga átment Dézsre. Ekkor a bezárt Bástá egy ködös éjjelen 40 lovassal (május végén) átszökött az ostromló táboron s elébb Kolosvárra, onnan Szathmárra futott. Ettőlfogva az északi részek meghódítása is gyorsan ment. Egyik vezére Rhédei Ferencz Kaplyonnál szétverte a Kornis Boldizsár és Kendi Ferencz csapatait, egy másik, Makó György, a Besztercze vidékén táborozó Kis Farkast győzte le s birta – őt magát a tatároktól kiváltván – átállásra. Egy Oláhországból beütött csapat Segesvárnál szétvertett, Bástának egyik ügynöke gróf Capreoli, ki a székelyek fellázítását vette célba, elfogott, a székelység egy nevezetes része pedig Székelyhez állott.

Maga a főserg Székelylyel és Begtással Dézsről Kolosvár alá ment. Sem a német őrség, sem a tanács nem akarék feladni, de a polgárság lázongott, nyugtalanzkodott. Végre is kénytelenek voltak máj. 9-én feladni a várost. Az őrség tisztességes elvonulásra menedéklevelet nyert Bektastól, hogy „töröktől, tatártól sem ő magoknak, sem marhájoknak bántások nem léssen,” sőt a ki átáll, több fizetést kap, mint mennyit a római császár ad*). Most a nép a jezsuitákra rohant, feldulta, kirablá templomukat, iskolájukat, kolostorukat, de az atyákat Toldy megszöktette. Székely most a haddal, Szamosujvár kikerülésével Besztercze alá ment, s itt is ellenállásra talált. Kemény ostromhoz s utóbb alkudozáshoz fogott, melynek következtében a város kedvező feltételek mellett meghódolt (jun. 25.). Innen Medgyesre, s ezt feladásra bírván, Segesvár alá ment. Erdély nagy része már kezén volt, csak a székelyek és szászok egy töredéke s a Részek nem csatlakoztak hozzá. Ugy hívé, hogy ezekkel maga is elbánik s a zsákmánynyal és foglyokkal megrakodott tatárokat haza bocsátá.

*) Eredetiről az erd. mázeumegylet birtokában

A magyarországi had Rudolfnak és a szultánnak egyaránt megkötötte kezét. Mindkettőjük fő ereje a Duna mellett küzdött s Básta nem is gondolhatott rá, hogy a visszafoglalásra kellő hadat nyerhessen. Más uton akart hát próbát tenni. Szamosujvárból máj. 7-ről levelet irt Radulhoz, melyben felszólítá őt, hogy vezessen hadat a székelység közé, támaszsa fel ezeket, támadja meg Székelyt s erre ő is csatlakozni fog vele. A vászonra irt levél eljutott rendeltetése helyére. Ugyanakkor a prágai kormány békealkudozás végett, követeket küldött Székelyhez, Gyulafit és Nyáryt, de elfogadhatlan feltételekkel: Székely tartsa meg Erdélyt s a bánági Részeket, a többit engedje át Rudolfnak. Ily nemű kiegyezés tönkre tenné népszerűségét, felláztaná a törököket, Erdély hatalmát alászállítaná a szabad zsákmányul engedné Bástának. Nem fogadhatta el.

S most sajtáságos játék kezdődött. Kráker Szaniszló a Básta fő élésmestere Havasalföldre megy, hogy Rádult a még ellenálló szász városok megsegülésére bírja. Ezt Básta ültette ugyan székébe, de sem ő, sem bojárjai nem mutattak hajlamot a vállalatra. Szin volt az egész, mert azon csapatokat, melyek székébe visszahelyezék s melyek ez ideig nála voltak, Merza (mint közönségesen hívák, Deli Markó) s Ráczy György vezérlete alatt a Barczaságba küldé, kik ide jun. 8-án megérkeztek.

Ez volt, mitől Székely Mózes tartott. Erdélyi fejdelem Radult, ha csak székében bizton akart ülni, nem szivelheté meg a vajdaságban. Már Zsigmond is munkált elmozdításán s Székely elég korán felszólítá Jeremiás moldvai vajdát, hogy intézzen ellene támadást. De bár Jeremiás készült, annak még nem volt sikere s a Merza-féle beütés hírére Mózes követeket küldött Radulhoz, ajánlással, hogy ő, ha a vajda vele jó szomszédságot akar tartani, kész megerősíttetését a portánál kieszközölni. Radul folytatta megkezdett játékát:

összehívta bojárjait, ezekkel együtt mindent elfogadott s saját követei által küldött jun. 23-áról (a régi szerint 11-éről) Székelynek válaszokat: egyet, melyet maga irt alá, s egyet, melyet 12 bojárja pecsételt meg a többi nevében is. A jó szomszédság ajánlása mellett, mindkettő felszólítás volt, hogy a fejdelem szerezze meg a porta pártfogását. Mózes e választ nem tartá elégnek: kezeseket kért a vajdától.

Csakhamar kitünt, hogy mindez szín és ámitás. A barcasági oláh táborhoz Csikból, Háromszékből, székelyek csatlakoztak, s ez utóbbiak még a Székely ügynökeket is kiadák. Segesvár alól a fejdelem Makót, Bogáthyt, Imecset négy ezer emberrel a Barcaságba küldé Merza féken tartására. Utasításuk ellenére megütköztek ezek jul. 6-án, de megverettek. Makó serge nevezetes részével a csatatéren maradt. Imecs elfogott s lenyuzott fejét Rádulhoz küldék; „siessen e diadalt ujjabbal koszoruzni.” Két nap mulva Székely is megérkezett magyarjaival, a főurak és nemesség színével s a Bektástól vezetett török-tatár hadakkal. Radul még sehol sem volt – hegyei közt várta a támadásra alkalmas perczet. De addig folytatta alkudozásait Székelylyel s követeket küldött Bektáshoz, „hogy ő hajlandó elállani a némettől s meghódolni a szultánnak.” Cselfogása sikerült. Az elámitott basa s fejdelem közt feszült viszonyt idézett elő.

Székely bevárandó a dévai, fehérvári és dézsi táborokat, sánczolta magát a brassai papirmalom mellett, fegyvereket, lőport s 150 embert nyervén e várostól. Támadást nem várván, minthogy hirül vette, hogy Básta is Májtényhoz közeledik, követeket küldött Magyarországra, folytatni a megkezdett alkudozásokat. De már késő volt minden. Jul. 16-án Rádul zernyesti táborából előnyomult s 17-én reggel támadást intézett Székely ellen. Deli Markó áttört a magyar tábor torlaszán s tovább nem leheté kerülni a csatát, A tatárok elszaladtak, Bektas álöltönyben menekült, csak az

erdélyi had állott rendületlenül sánczain belül, küzdve vitézül s nem hátrálva. Itt az erdélyi nemesség színe vívott és elesett, de drágán adta el életét. A csatát a tulnyomó erő már rég megnyerte – azért az még mindig tartott. Nem győzelemért, dicsőséges halálért harcoltak már csak itt. S midőn a gyalogság már a csatátért boritá, a megmaradt lovasok hátra kezdtek vonulni. Ezek közt volt Székely is, ki Bogáthival átugratott a szekérsánczon. Az utánok nyomulók egy patak mellett utólérték őket. A fejdelem megforditá barnapej lovát: „hadd veszszek el én is a hazával!” Barátai körülvették. Ezek már mind elestek, midőn egy golyó őt is leteríté. Az ezalatt oda érkezett Rácz levágta fejét, Rádul, sátra előtt karóba huzatta, onnan Brassóba vitte s az ebek elébe vetette, mignem egy brassai polgár eltemetteté.

A tatárfutás óta nem érte ekkora csapás az erdélyi nemességet. „Csak egy buzaföldön 13 mágnást olvastak meg” mondja Apor. A harctéren háromezer erdélyi feküdt, kiket a brassaiak egy közös sirba temettek. Az el nem estek közül kevés menekült: a nagy rész fogóságba esett. Radul most Brassó ellen ment, hogy a Székelynek adott segélyért megfenyítse. A város 20,000 frttal váltotta meg magát, de az oláh hadak egész Gyergyóig, Medgyesig Segesvárig száguldoztak, roppant mennyiségű marhát és lovat hajtottak Oláhországba, rendeletet nyervén a vajda az időközben beérkezett Bástától, hogy haza vonuljon. Maga távozott ugyan nem sokára, de Rácz György hada benn maradt.

A brassai csata a szétszórt német őrségeket feléleszté. A Segesvárt bekerített csapat a háromszéki foglyokat kivégezte, Henter Benedeket nyársba vonta. Annyival nagyobb volt a hazafiak kétségbeesése. Fehérvárt lakossága pusztán hagyá, mire azt egy német csapat kezéhez vette. Szerencsétlenségére, mert Nagy Albert, kit Székely hadak fogadására Lengyel-

országba küldött, a brassai csata után érvén Erdélybe, lengyeleivel megrohanta ama német csapatot, felkonczolta, s úgy vonult tovább. Szászvároson Borbély György hadával csatlakozott. Az ősz férfi még egy próbát tett némi haderőt gyűjteni, hogy Erdélynek legalább e sarkát megmenthesse. A hazafiakat táborába szólítá, s ezekkel egyesülve követeket küldött a temesvári basához, nagyvezérhez, hogy küldjenek segílyt. De mielőtt választ kaphatott volna, hirül vette, hogy Básta Fehérvár felé közeledik, s most e kised csapat megindult az erdélyi Bánság felé. Utjokat Duval, lippai parancsnok el akarta vágni, de Barcsánál aug. 6-án megveretett. Szerencsétlenebbek voltak Rákóczy Lajos ellen. Midőn pár nappal utóbb a bujdosók szomoru serege a vaskapuhoz ért, ez ember rakonczátlan hajduival a szoros-uton megtámadta azt. Ez nem ütközet volt, hanem mészárlás, melynek végeztével a hazátlanoknak mindeneket elrablák. Így mindenéből kifosztva ért a csapat nejeik és gyermekeik kíséretében törököföldre.

A szabadulás reményével nem hagytak fel a bujdosók. Káransebesen megállapodva folyamodást intéztek a szultánhoz, nagyvezérhez aug. 26-áról, kérve, hogy adjon segílyt, melylyel hazájokba visszamehessenek, „mert mi mindennyi romlások miatt is megmaradtunk, az hatalmas császár hűségétől el nem szakadtunk.” E folyamodványukat Veres Dávid vitte a portára. Káransebesről a bujdosók egy része Temesvárra ment, mások Sophiára, Bethlen Gábor Nándor-Fehérvárra. Borbély s néhányan az erdélyi Bánságban maradtak. Sophiáról sept. 19-éről a bujdosók már szabályosabban formulázták kérelmököt: adja meg a porta a szabad választást s nyujtson segédet. A törökök mindenütt jól fogadták őket, a köznépet zsolddal látták el, s kérelmeik teljesítésével biztatták őket. Lippa körül apró csatározások is folyták Básta és a törököktől segített bujdosók közt, de eredménytelenül. A vérmesebbek e közben, hogy reményeik biztosabban teljesüljenek, a fiatal Bethlen

Gábort fejdelemmé választák. Szilvász a dolgot elsietettnek találta. Ő a szabad fejdelemválasztást akarta fenn tartani. De nem e veszély, mely utóbb is kiegyenlítő-dött volna, hanem a portai viszonyok, az ott folyó mozgalom, mely épen ez idétt akasztott zsinórt a nagyvezér nyakába, tették lehetetlenné a bujdosók további megsegítését, Erdély megszabadítását, s ugyane viszonyok adtak Bástának szabad kezet, hogy a visszatörítés rettenetes művét végrehajtsa.

X.

Básta jelentékeny haderővel jött az országba. Aug. 12-én pár nappal Borbély elvonulása után tábora Szászvároson volt, s innen intézett felszólítást a rendekhez, hogy aug. utolsó napjára oda gyűljenek, a hol ő lesz, „mert a császárnak hozzájok való akaratát értésökre akarja adni.” Táborát innen Dévára vitte át, s menedékleveleket küldözött mindenfelé még a káránbesi bujdosóknak is. A gyűlést sept. 9-én azzal nyitotta meg, hogy Tótházi Mihály kolosvári bírónak fejét vétette. Azután az összegyűlt rendek közé ment. Rövid beszéde tájékozá a rendeket: „Kegyelmet akartok-e, vagy igazságot?” Az első perczen mindenki elnémult. Utóbb egy pár hazafi elég bátorsággal birt felszólalni. Meg akarák győzni a fővezért, kérdése helytelenségől, hisz árulóhoz lehetne csak így szólani, s ők nem árulók. A vezér-biztost ez dühbe hozta. Ő mindent, mi Zsigmond első lemondása óta Erdély felszabadítására történt, vastag felségárulásnak tekintett s e nyilatkozatban is csak meg nem tört makacsságot látott. Neki hódolati eskü, kegyelemkérés kellett. Akarta, hogy folyamodjék az ország azon bűneinek elengedéséért, hogy alkotmányát védelmezni merte. „Jó, mondá, majd igazságot szolgáltatok a négyszeres esküszegésért,” s visszavonult. Következő perczen katonák lepték el az udvart,

s a hadbíró Mathaeus Sándor bakók kíséretében a terembe lépett. A rendek meg voltak törve. Az öreg Sennyei Pongrácz, Rudolfnak e minden viszonyok közt változatlan hive, utat tört Básta-hoz s a már-már elítélteknek kegyelmet eszközölt.

A mit Básta akart, el volt érve. Határozásokról többé szó sem volt, az országgyűlésnek ő maga mondta biztos-társával Krausseneckkel tollba a resolútiót, mely megerősítés végett fel volt terjesztendő: „kérelmére s az önmagára hozott ítélet alapján életét és vagyonát visszanyeri a nemesség, de ennek negyedrészt készpénzzel kell, hogy megváltsa. A meg nem jelentek s a brassói csatában elesettek vagyona lefoglaltatik. Vám, harminczad, dézsma, ő felsége birtokába szállnak. A hűtlen városok a cath. vallásra térnek, megsarczoltatnak, s birájukat többé nem választhatják. A jelenlevők menedéklevelet kapnak.”

E végzések most másodizben függesztették fel az ország alkotmányát. Kezdetét jelzé a rémuralomnak, melyet a ki tul élt, bámulva kiálta fel a brassói névtelen íróval: „misericordia Dei, quod non consumi sumus.” A hivatalok uj emberekkel töltettek be, a nagyobb és Székelylyel tartott városok megsarczoltattak s élükre német helytartók tétettek, Kolosvárra bevittettek a jezsuiták, Mathaeus a hadbíró porkolábjaival szertejárt az országban, kutatva és kivégezve minden törvény és elítélés nélkül az utolsó mozgalomban résztvetteket. Sept. 18-án Brassóban volt, hol lefejeztette Hamvai Györgyöt, felakasztatta Vajda Miklóst, a Borbély vejét. Azután tovább ment, Tamásfalvi János főkapitányt, Ribiczei főispánt megfojtatá, Lészai Farkast, Nagy Tamást, Tamásfalvi Lászlót s másokat keresett kinok közt végeztetett ki. A Káránsebesre menekülteket Ráczy György véletlenül meglepte, de ezek kegyelmet kaptak. Nehány nappal haza térte után az öreg Borbély meghalt. Ezalatt megjött a prágai kormány intézménye, mely Erdély igazgatását Básta kezébe

teszi le, s mellé tiz biztost nevez ki: Burghaus Miklós, Capreolo, Molárd János, Imhoff Károly, Krausseneck Pál külföldiek, Sennyei, Hoffmann, Süveg Albert, Mindszenti. A közigazgatás elvei kitűzésével Unverzagt bécsi kamaraelnök bizatott meg.

Ezek az elvek teljesen azok voltak, melyeket Básta febr. 24-én felterjesztett s már elébb Fehérvártt és nem rég Déván másod izben életbe léptetett. Maga Rudolf már ez időtt nem sokat foglalkozott a kormányzás gondjaival, s annak irányt egyik-másik kegyencze adott, a szerént mint csillagjósai valamelyeket hűségesnek állítá. De két elv következetesen fenntartotta magát a kormánynál, koronként nagyobbodó terjedelemben üzni az ellenreformatiót s a magyar alkotmány nyirbálását. E két tekintet volt irányadó Erdély szervezésénél is. Az országgyűlésnek minden törvényhozó hatalma megszűnt. A rendek felterjesztése a fehérvári gyűlés után épen oly meddő maradt, mint a dévai felszólalók csillogó szónoklata. A követeknek nem volt más kötelessége, mint hogy magokkal vigyék a kapuszámról való regestrumot s másolatba vegyék az edictumokat. Erdély területi épsége megsértetett: nem csak a Részek estek el, hanem a felső várak, jelesül Szamosujvár is, kivétettek a kormányzó kezéből s a kassai generaliséba adattak. A kormányzó s a tiz tanácsos nem a magyar törvények, hanem utasításaik szerént vezették a politikai kormányzást, s várparancsnokokká, főispánokká székely királybirákká idegeneket tettek. Csakhamar megkezdődött a templomok visszavétele és a protestans papok elűzése is.

És még ha e politikai kormányzás erélyes lett volna! mely rendet teremt, biztossá teszi a közbátorságot, helyreállítja a nyugalmat, enyhíti a nép inségét, véget vet a zaklatásoknak, fékezi a büntetteket s megvédi azokat, kiket még ő is ártatlanoknak itél. De ez szivtelen és tehetetlen volt egyszerre, zsarnoki és gyáva ugyanazon időben. Négy év óta folyt irtó háboru a magyar és szász vidékek ellen, mely rendszeresen gyilkolt és irtott. A

zsoldosok és hajduk minden csata után egy vidéket pusztítottak ki élelméből, tettek néptelenné, s fosztottak meg minden eleségi készletétől. S midőn szállásaikra elhelyeztettek, ugyanazt folytatták hadi zsákmány kedvéért. Oláhországba annyi ló és marha lőn kiszállítva, hogy ott azoknak ára egy negyedrésznyre szállt le, Erdélyben pedig a földmives maga vont a ekéjét, melyet Básta szekerének nevezett. S ilyen helyen még boldogság volt! az országnak fele ugar maradt, mert arra sem volt képes az az elcsigázott ember, ki az első télen korpával, a másodikon fűgyökérral s a harmadikon a felakasztott gonosztevőknek, ragályban vagy éhen meghalt családtagjának husával táplálta magát. A gabona köble, mely rendes időben alig érte el a 3 frtot hét év előtt 8, azután 25 frt volt, vidékenként felszökött 40, 50 frtig. Básta erre árszabályzatot adott ki, de most megszünt minden gabonavásár, mely csak növelte az éhhalált s az idétlen rendeletet vissza kellett vonni. Az így elcsigázott, nép közül sok lett utonállóvá, mert inkább akart bitón mint éhen halni, mert menekülnie kellett Básta czirkáló hadai elől, kikre volt bizva a rend fenntartása, a gyanusok elfogása. Mert az egész ország „szabad volt mint a madár” kit akárki lelőhet. A legutolsó hajdu feltartóztathatta a legelőkelőbb embert is, joga volt tőle kérdeni „hun a gratia” az-az Básta menedéklevele, melylyel életét ez visszaajándékozta, s ha nem volt, elfoghatta. Legszivtelenebbül a hajduk jártak el, legtöbb panasz ezekre volt. Mind hiába, a kormányzó nem birt ezekkel, s nem gunyképen hangzik-e, mit a hajduk ellen panaszlóknak mondott: „ha bolon vagy német volna megbüntetném, de magyarral nem tudok birni.” Ugy van, ő, a külföldi, nem birt velök. Másnak, hazafinak, lett feladatává, hogy e bünbe sülyedt, elaljasult csordát reformálja.

Ez volt Básta szervezése, melyhez nagy mértékben hasonlított közigazgatása. 1604. jan. 12-én Medgyesen részgyűlést tartott, honnan a három nemzet követeket

küldött a pozsoni országgyűlésre. Azután jan. 25-ére Kolosvárra hívta a rendeket. Mire ezek összegyűltek, a kapuk bezárattak s neveik összeirattak. A gyűlés jezsuitákat várt, kik az országban megkezdjék a működést. Nem jöttek be ezuttal, s néhány nap múlva Básta kiadta az országgyűlési határozatot: „minden ember tartozik jobbágyság felét vagy negyedét megváltani a szerént, a mint ott volt Déván vagy nem, még pedig lakott telekért 32, üresért 16 frtot fizet.” Gyűlés végeztével a Karansebesről hitlevéllel hazajöttek közül többen elfogattak s közülök Boronkai, Kálmándi, Csiszár és Kis Farkas hajdukapitány felakasztattak. „Meg sem mondta Básta – írja Weiss, ki maga is ott volt – miért? s meg sem is tudhattuk tőle.” A kormányzó, ki időközben a városoktól felvette a roppant sarcokat, – százezereket meghaladott mindeniké külön – márczius havában Brassóban találkozott Rádullal s apr. 7-én elhagyá Erdélyt. A felsőmagyarországi sereghez volt rendelve, átvenni a főparancsnokságot a török hadak ellen. A kormány élén Capreolot hagyta*), egy tehetetlen embert, ki nem volt képes a hadakat fékezni, melyek újra meg újra rabolva járták be Erdélyt, s ki Rádulnak, midőn alattvalói fellázadtak ellene, székely hadakat küldött segélyül (májusban). Ezzel együtt igazgatott a vegyes bizottmány. Ez sem boldogult s végre a hajduk ellen, „kik nyilvános kicsapongásaikkal s rablásaikkal magokat inkább a haza ellenségeinek mint ő felsége hiveinek mutatják,” aug. 6-áról**) táborba szólitotta a székelyeket, hogy Markó vajdával egyesülve (moldvai praetendens, osztrák zsoldban élő kalandor) verjék ki. S csakugyan aug. végére, miután a vallonok zsoldját a szászok lefizették s a hajduk más működési tért nyertek, megtisztult az ország.

*) Gubernator urunktól nekünk adott autoritásunkból – írja Capreolo máj. 12. a székelyeknek.

**) Mindkét itt idézett levél eredetijét az Erd. m. e. birja.

A levert Erdély nyögött, hallgatott, de vágyva, szorongva, remélve nézte az eseményeket, melyeknek Magyarország lett színhelyévé. A prágai kormány néhány év óta már kevés kiméletet mutatott ez ország iránt is, mind nyiltabban tört valódi célja után, megszabadulni az alkotmány nyügétől. Az igazságtalan per, melylyel Illésházy személyét sujtották, a független főurak megrettetésére volt számítva, a szándék, hogy elfogják s menekülése a nagytekintélyű férfunak sokakat megdöbbsentett. S midőn már Erdély is le volt igazva, 1603 végén pedig a szultán meghalt és a persa háboruval elfoglalt birodalom székére egy gyermek, I. Ahmed lépett, mely új kilátásokat nyitott a béke megkötésére: a kormány épen kérlelhetlenné vált. A kassai székesegyház elfoglalása kezdete volt a protestans papok üldözésének. A rendek által hozott törvényczikkeknek egy ujjal, a XXII-ikkel megtoldása a törvényhozás jogának egyedül a királyra szállítását czélozta. Egész Felső-Magyarország forrongott a valláson s alkotmányon ejtett e sérelmek miatt – melyek után Erdély sorsában saját jövőndő sorsát vélte látni.

A kibujdosottak kised szomorú csapata ezalatt folytatta működését. A még fiatal Bethlen Gábor elütetésén a fejdelemségtől mit sem aggódott. Kora érettsége, ismeretei, éles esze nagy tekintélyt vívtak ki számára társai közt, s ügyeik vezetése csakhamar kezébe került. Az 1603-iki csatározások megszünite után Szendrőre utasítottak s ott teleltek. Ekkor még a török birodalom zilált viszonyai miatt kevés eredményre juthattak. De már 1604 derekán változtak kilátásaik. A felsőmagyarországi forrongás kezökre dolgozott s helyes és biztos számítással célba vették, ezzel tenni magokat összeköttetésbe. Ezt egy uton érhetik el: ha önzés és nagyravágyás nélkül valakit az ott levő főurak közül választanak fejdelemmé s állitják a mozgalom élére. Ily módon biztositva van a Részek visszaszerzése, mely már elveszett, a felső megyék csatlakozása, mely oly lénye-

ges segílyt adhat, de melyek egyikére sem számíthatnak, ha, mint Székely idejében, most is soraikból emelnek fel valakit. Legelőbb Nyáry Pált kínálták meg egy követők, Somogyi Bertalan által a fejedelemiséggel s midőn ez nem fogadta el, megbízták Bethlent, hogy Bocskaival lépjen összeköttetésbe.

Bocskaival, ki éveken át a német párt feje volt Erdélyben, tanácsolta s csaknem intézte az 1594-iki megszárlást, megkötötte a prágai szerződést, feláldozta Jósikát, kitalolta Zsigmondot az országból? Bocskaival, kit a bibornok-fejedelem s utóbb a léczfalvi gyűlés notázott mint hazaárulót, ki ekkor Prágába ment, hogy a császár tanácsosa legyen az erdélyi ügyekben, s kinek Rudolf elkobozott jószágait visszaadta? Bocskaival, kit Erdély ily előzmények mellett ostorának hisz még e perczen is, s kinek itt alig van barátja, de annál több ellensége? Ugy van, Bocskaival, ki a német párt feje, a császár rendületlen híve volt, megkötötte a prágai szerződést, mert azt hitte, hogy a délkeleti államok koalíciójával lehető lesz kiűzni a törököt a magyar birtokokból, mert azon meggyőződést táplálta, hogy a restituált Magyarország jobban megőrzendi, fejtendi alkotmányát, mint a szétdarabolt, s ki ezért és csak ezért volt oly kérlelhetetlen az akadályok elhárításában. Bocskaival, ki e szép ábrándjából már kijózanult – meggyőzetvén a több mint tíz év óta tartó háboru által, hogy Rudolf vezérei soha sem fogják kiverni a törököt, s hogy jobb lesz ezt ellenségéből újra szövetségessé tenni, és megismervén Prágában Rudolf környezetének élhettlenségét. Bocskaival, ki buzgó protestans és jó hazafi volt, s kinek az utolsó események épen e két érzelmét sértették. Az eredmény megmutatta, hogy ez volt a legheylesebb választás. Óh bizonynyal rettenetes dolgok voltak azok, melyek a császárnak oly rendületlen s erős jellemű hívét az ellentáborba korbácsolák. S Bethlen, midőn megkezdte az alkudozást épen ezeket vette tekintetbe.

A legelső összeköttetést Bethlen Bocskaival, ennek

egy török foglya által eszközlé, ki épen sarcza összeszerzése végett fordult meg Szendrőben. Azután is érintkeztek, s Bocskait az mit 1604 első felében Erdélyben tapasztalt, hol visszaadott jószágai átvétele végett fordult meg, az mint vele Belgiojoso Barbiano gróf az ő „fogadott fia” – kassai parancsnok – bánt, ki falvaiból a protestans lelkészeket kiüldözé, az mit ez a tiszamelléki helységekkel elkövetett, melyek ellen, mintha török helyek lettek volna, rendszeres hadjáratokat intézett, kiúzvén belőlök a prot. papokat s lefoglalván templomaikat, – csak megerősíté feltett szándékában, hogy e foglalásokat karhatalommal verje vissza, s szövetkezve a törökkel felszabadítsa Erdélyt. Az erre szükséges lépéseket a basáknál Bethlen tette meg. De a még mindig gyengén támogatott ügy határozottan jóra fordult a nyár végén, midőn a magyarországi hadak szerdárja Lalla Mohammed nagyvezérré neveztetett ki. A szultán kiskorusága miatt ő állván az államügyek élén, többé senki sem gátolta, hogy az erdélyi fejdelemség visszaállítását teljes erejével ne mozdítsa elő. S a bujdosók most kismarjai Bocskai Istvánt Erdély fejdelmévé választották, azután a Bánságban gyülekeztek, hogy a temesvári basával egyesülve megtámadják Erdélyt. E hirre a biztosok sept. 6-án hadfölkelést rendeltek, és Rákóczy Lajos és Dampierre Duval, kik az erdélyi Bánságban katonai parancsnokok voltak, megtámadták a még nem szervezett csapatot, megverték és táborát elfoglalták. Bethlen levelezése Bocskaival kezökbe került.

Belgiojoso most táborába Rakomázra idézte Bocskait. E férfiu készületeivel még nem volt készen, de mint-hogy a generalis már mindent tudott, vissza nem léphetett. Várai őrségét megerősítette, a hajduságot maga körül gyűjté „pénzzel mit nem ért ezüst miveit, kit épen kit darabokra vagdaltatván, tartozás nélkül osztatá ki” köztök. De Belgiojoso sem habozott, maga felrendelé Dampierret, Capreolot, Pezzent, Concini nagyváradi parancsnokkal pedig elfoglaltatá Szentjobot Bocskai

egyik várát. Ez nap óta hihetetlen gyorsasággal terjedt a mozgalom s nőtt a Bocskai pártja, kit, mint irá, a parancsnok „ágyukkal kergete el a császár hűsége mellől.” Most Belgiojoso kereki ellen indult s Pezzen tábornokot magához rendelé. Ez el is indult, de a titkon megnyert hajducsapat, mely táborának egyik felét tette, s mely zugolódott, hogy „nem török vár sem Szentjob sem Kereki, hogy azokat veszi meg.” Álmosd és Diószeg közt oct. 14-ike éjjelén megrohanta, szétverte a német dandárt, s őt magát is elfogta. Őt nappal utóbb már utban volt Lalla Mohammed levele az erdélyiekhez, mely kijelenti, hogy a Szolimán császárral fennállott kötést helyre akarja állítani s el van határozva a bujdosók által erdélyi fejdelemmé választott Bocskait a magyar nemzet urává és királyává tenni. S némi hadak csakugyan csatlakoztak is Bocskaihoz, a nagyvezér pedig, mielőtt nov. közepén visszaindult volna Konstantinápolyba, Buda nov. 4–14 kelettel, a szultán nevében megküldte az (első) athnamét, melylyel megerősíti a fejdelemségben s a diszjelvényeket, zászlót, kornyétát, két lovat, diszkardot s a „hűcsettel egyenlő jelentőségű” kaftányt, melyekkel beigtatja. *)

Az álmosdi támadás felvillanyozott mindenkit. A Sennyeitől vezetett erdélyi had, mely Belgiojosohoz csatlakozott, visszatért az ország őrzésére, s maga a tábornok Kassa alá ment, hova azonban most már nem eresztették be. Kálló s egy csapat vár és város, a felső-magyarországi főurak egymásután Bocskaihoz csatlakoztak, ki maga is nov. 12-én ünnepélyesen bevonult Kassára. Innen kiadott körlevelével a nemzet szabadságainak s a protestans vallásnak védelmére hívta fel a hazafiakat. Most Básta is ellene ment: de sem az oszgyáni mérsárlás, sem az edelényi diadal, sem Kassa megkísértett ostroma nem rendithették meg Bocskai állását. Sőt

*) Az eredeti török berat a magyar akademia birtokában. Fordította Szilády Áron.

maga a vezér is, miután Füle, Szathmár átállottak, hadai pedig a zsold hiánya miatt zugolódni, szökdösni kezdettek, visszavonult Pozsonyba.

Bocskai az naptól fogva, hogy nyíltan fellépett, a bujdosók választása alapján magát Erdély fejedelmének írta. De helyes tapintattal – a nagyvezér oct. 19-iki levelén kívül – heteken át semmi lépést sem tett, mi ez ország nyugalma felzavarhatta volna. Neki a Rézszekben kelle mindenek fölött támpontot szereznie, melylyel Erdélyt visszafoglalhassa. De midőn ügyei itt jóra fordultak s Bástát elüzte Kassa alól, dec. 12-én körlevelet küldött be. Eddig nem irt hozzájuk „mert Erdélynek romlott állapotát tudta,” s nem akart ott zavart támasztani, míg dolgait künn rendbe nem hozta. Most azonban „dolgunknak jól végbemenetelét látván, oda kegyelmetek közé, mint hazánkba, akarunk indulni.” A hatalmas császár zászlóját és botját már kézhez kapta, hada van bőven. Hódoljanak meg egy főkövetők által rögtön, különben háromfelől intéznek támadást: ő, a moldvai vajda és a temesvári basa. De az oly sokat szenvedett Erdély még e levélre nagyobb mozgalomhoz nem fogott, nem akkor sem, midőn pár hét múlva másodikat küldött be. Azonban félreismerhetlenül terjedt ottan is a mozgalom. A mint a tiszai megyék meghódolása s az erdélyi bánág visszaszerzése befejezett ténynyé vált s Bástá visszahúzódott, éledtek Erdély reményei s várta a kedvező percet, hogy a felszabadítás munkájában részt vegyen. Bocskai s a bujdosók összeköttetésben állottak az erdélyi főurakkal s többekkel a főtisztek és főispánok közül, – de az első nyilatkozat dicsősége a székely nemzetet illeti. Csalódásából kiábrándulva, megmutatta, hogy midőn kiváltságolt helyzetéért harczolt, öntudatlanul küzdött hazája érkei ellen. Petki János febr. 1-én Udvarhelyszéken, Keresztúrott részgyűlést tartott, mely Bocskai mellett nyilatkozott, s közgyűlést hirdetett febr. 21-ére Maros-Szerdára. A kitűzött napon magyar és székely főurak sokan jelentek meg itt,

kik Bocskait Erdély fejedelmévé választották s széke elfoglalására ünnepélyes követséggel meghívták.

XI.

János Zsigmond halálától az napig, melyen a bujdosók választását a Maros-Szerdába gyűlt rendek szentesíték, Erdély sok változáson ment keresztül. Nagy nyomor örvényéhez jutott, de egy nevezetes tanúságot is merített, hogy még most a török védelme alól szabadulnia lehetetlen. Bizonyynal sok része van abban Rudolf kormánya élheterlenségének s a havasalföldi vajdák perfidiájának, hogy Erdély csatlakozása a 15 éves háboruban gyümölcsözővé nem lehetett. Megtámadott alkotmányának védelme bénította meg karjait, s a szépen kezdődő vállalat oly négy éves nyomort idézett elő, milyennél nagyobbat a világtörténet nem tud felmutatni.

A XVI. században Erdély protestans állam volt, melynek fejedelmei, kettő: János Zsigmond és Székely Mózes kivételével, katolikusok voltak. A jezsuiták betolakodása, politikai szereplésök miatt sok keserűséget okozott, anélkül, hogy valami eredményt tudott volna előidézni, s alig kezdődött meg az ellen-reformatio nagyobb buzgalommal, néhány hó alatt végét is érte. A főurak és nemesség közül alig egy-kettő tért át, a nép maradt a mi volt. De maga a protestans vallás János Zsigmond halála után annyi módosulást szenvedett, hogy a főuraknak egy nevezetes része, mely még ingadozott az unitarismus hatalomra jutásakor, Dávid meg-nemszünő ujitásai következtében visszatért a helvét elvekhez. Az ujitási törekvések Dávid bukásával nem érték végüket. 1588 táján Eösy András Szent Erzsébeten „addig olvasta a bibliát, hogy szépen kitalálta belőle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhíttetett vala, a szentírásnak világos locusait mutogatván a nagy együgyü községeknek.” Különösen a székelyságen az

unit. egyház kebelében kezdett terjedni. Midőn Zsigmond Szinán ellen ment, néhány marosvásárhelyi mesterember nem is hihetve, hogy a fejdelem győzhessen, folyamodványt irt a nagy vezérhez, „hogy ha majd Erdély elfoglalására jön, kimélje meg őket, kik egy istent hisznek és nem hármat, s disznóhust nem esznek.” A folyamodvány Zsigmond kezébe került, de a disznóhust nem evők pár havi bujdosás után büntetlenül haza „pironkodának.” Az országgyűlési határozatok azonban az ilyenmő ujtásokat határozottan tilták s Mihály vajda könyveiket pelengér alatt égettette meg. Ez idő alatt a százok közt is folyt egy zajos vita a Krisztus mindenütt jelenvalósága fölött, főként Kerz (ugyanaz, ki Bongarsnak a brassai egyház felirásait megküldé) és Reipche bárczasági pap közt s oly szenvedélyesen, hogy végre az 1585-iki berethalmi zsinat elé került, hol Reipche állitmányát visszavonta.

A kat. tanügy emelésén sok fáradsággal és sikerrel működtek a jezsuiták, de elért eredményeiket semmivé tette az 1603-iki mozgalom, midőn akadémiájukat a nép tövestül lerombolá. A reformáltak tanügyének az egész időszak nem volt kedvező, különösen a kolosváriak átterése következtében az egység hitre. Virágzása csak a prot. fejedelmek korában kezdődött. Annál több gondot fordítottak a százok a magokéra. A brassai Honter-gymnasiumot 1553–55-iki ragály vég-elpusztulással fenyegette ugyan, de csakhamar kiépülte azt, s viszont elfoglalta előbbi tekintélyes állását, mely még azontúl is tartott, midőn a szebeni gymnasiumban hatalmas versenytársa támadt, melynek emelkedéséről a 16-ik század végén Huet Albert gondoskodott, ki könyvtárát is annak hagyományozá. Hires tanítója volt épen ez időben Deidrich György, ki Aristoteles Ethicáját magyarázá (1589) s számos alkalmi verset irt. Ő tanulmányait Strassburgban és Rómában végzé, hol V. Sixtus pápától emlékül ennek arczképét nyeré. E miatt vádoltatott, de fölmentetvén, visszanyeré tanítói hivatalát.

De kétségtelenül virágzó állapotban volt az egység-hítűek tanügye, kik virágzó iskolákkal bírtak Fehérvárt, Vásárhelyt, Tordán stb. s mindenek fölött Kolosvárt, mely gazdag fejedelmi adományokban is részesült. E város nagy része szász volt még azon időben. Az egyházszakadás megtörténte után azonban gyorsan magyarosodott, mert minden szász vadászta a házasságot a magyarokkal. Így iskolájok is teljesen magyar volt, mely jeles tanítók alatt csakhamar nagy hirre tett szert. S nem egy nevezetes embert látunk azok sorában. Molnár Gergely, kinek latin nyelvtanát még a mult században is használták, Károlyi Péter, ki egy görög nyelvtan, egy latin prosodia, néhány theologiai munkája s a vallásos versengésekbe elegyedése által lett nevezetessé, s mindenek fölött Dávid Ferencz, ki mint superintendens, pap, tanító és író példátlan tevékenységet fejtett ki, továbbá Sommer, ki egy Ingolstadtban 1582-ben kiadott munkájával Károlyi Pétert czáfolta, s a szerencsétlen Palaeologus Jakab: irodalom-történetileg is többé kevésbé nevezetesekek nevei. Ez utolsó sors üldözött ember teljes mértékben megérdemli részvétünket. Chiosi születésű, sarjadéka a hasonnevű híres császári családnak. Tudványa utazásra bírta, miközben Rómában vallásos gondolkodásáért s mint kitűnő és rettegett ember az inquisitio börtönébe került, honnan csak háromszori szökés után menekült. Most a jezsuiták propagandái mindent elkövettek elfogatására. De ő Német- és Lengyelországon át Kolosvárra menekült, hol 1574-ben az unitáriusok iskolaigazgatójává lett. Alig hogy a Báthoriakkal a jezsuiták is betették e városba lábokat, a szerencsétlen Palaeologus eltűnt nyom nélkül, s nem sokára Rómában megégettetett. Latin munkáját az Uj-szövetség magyarozatát Bogáthi Miklós fordította magyarra. Ez iskola a Báthoriak trónra lépte után is Hunyadi, Enyedi s mások alatt virágzott. Különösen az előbbi colloquiumok alkalmával gyors és alapos feleleteivel magára vonván II. János figyelmét, ez vele beutaztatá

a külföldet, visszatérve iskolatanító s végre superintendens lett, védte vallása érdekeit, s heves vitatkozásokat folytatott Alvarez Manó tudós jezsuitával (ugyanazzal, kinek latin nyelvtana a múlt század végeig a katolikusoknál használtatott).

Az egyházi irodalom egyik lényeges része az énekes könyvek. Az új egyház eleinte a kath. énekekhez, hymnusokhoz s jelesül azok magyar fordításaihoz folyamodott, később egyes emberek irtak egyes énekeket, melyek közül nem egyet mély és erős vallásos érzet jellemez. Dévai, Melius, a Szegediek valóban utól nem ért példányokat állítottak ki. De gyűjtemények sem késhettek sokáig. Székely István Hymnusait (1538) latinból fordítá. Huszár Gál (1557) eredetieket rendezett, öt többen követték hasonlólag magyarországiak. Tisztán erdélyi, de az egységhevők számára készült, a Heltai- és Dávidé. – Szász gyűjtemény az eleinte használt egyes nyomtatványokból csak a XVII. század elején készült. Különben ők tisztán németalföldi példányokat használtak és utánnyomtak. A legrégebb gyűjtemények egyike a Wagner Bálint által kiadott: „egyházi énekek s zsolttárok D. M. L. (Luther) s mások által.” Egyike a legszebbeknek Sommer hymnusa, mely az 1570-iki ragály alkalmával készült.

Ime Erdély vallásos irodalmának s iskolai életének képe a hitujítás s az első reactio korában. Mig emez emelkedésének kétségtelen nyomait hagyta után, azt nagy részben a hitujítók kezében látjuk. Az eleinte számüzött catholicismus utóbb élt ugyan a fejedelmi udvarban, mely a jezsuiták behívása s iskolák alapítása által akarta azt terjeszteni, de kevés sikerrel, mert irodalmat teremteni nem tudott. S ez nem csoda oly országban, hol elsőben proselytákat kelle szerezni, s hol a kezdetben teljesen szabad sajtó már nem is ellenök küzdött, hanem annak fegyverét az újított hit egyik felekezete a másik ellen használta. S itt az egész időszak alatt nevezetes embereket látunk küzdeni egymással a

meggyőződésnek polemikus és mindig keserű fegyverével s sajtó és egyházsónoklat terén, mely utóbbi ép oly nagy mérvben vétetett igénybe, mint az első.

A vázolt irodalmi ággal külterjedelemre nézve a többi nem versenyezhet. Ez nem is csoda oly időben, midőn valóban tudományosan egyedül a theologia üzentett. Önálló bölcselmi iskoláról szó sincs, s a mi kevés van, jobbára Aristoteles körül forgott. Ilyenek: Franke Keresztély, ki evangelicus szüléktől származott, jezsuitából unitáriussá lett, s mint ilyen 1585-ben Kolosvárt tanárkodott, mig nem 1590-ben Prágába ment, hol ujjal katolikussá lett. Ő Heltai nyomdáján Epictet Enchiridionját adta ki saját fejtegetéseivel. Fischer Simon, hasonlóan unit. tatár, ki a Dialectica elemeit fejtegeté, a szerencsétlen Hammer Miklós brassai fi, ki egy kútban lelte halálát, Hermann Lénárd, ki Aristoteles Organona második részét tárgyalta, s Deidrich György szebeni tanító.

A nyelvészet leginkább iskolai könyvekre szorított, de a classicus nyelvek tudása a miveltség egyik első kelléke s elterjedt volt. Mivelői közül Tordai Zsigmond pozsoni kamarafőnök Euripides több tragoediáját lefordítá latin versekben, de csak Orestest adta ki (1551). Décsi, a jogtudós és történetíró, 1593-ban Strassburgban Latin-magyar példabeszédes könyvet nyomtatott ki.

Az orvosi tudományokban Pauschner és Kyr, két a XVI. század közepén élt brassai orvos, adtak ugyan ki egy pár munkát, s Farkas István híres csillagász és csillagvető neve is fennmaradt, de mindezek csak egyes elkülönített jelenetek. Épen ily kevésbé mondhatjuk a jogirodalom állását virágzónak. A magyarok, mint János király alattvalói s hivei, Verbőczy 3-as könyvét fogadák el s használják, mig Heltai 1571-ben magyarra fordítva kiadta azt, külön esetekre pedig az országgyűlés hozott törvény erejével bíró végzéseket, még pedig 1565 óta folytonosan magyar nyelven. A magyar jogot először 1596-ban Décsi János dolgozta fel dogmaticai-

lag a maga Syntagmájában, mindenütt ügyelve a négyes könyvre és királyi végzeményekre, s alapul a római jogot választva, mely munka által a magyar jog eszmeköre némi bővülést nyert. Egészen más alapon fejlődött a szász jog, melynek már a separatio előtt is kivételes állása volt a számos nyert szabadalmak miatt. Mert hajdan a legtöbb szász helység szokásos jog szerint ítél s csak Szebennek készített Altenberger Tamás 1481-ben törvénykönyvet a németországiakból. Ez már nem lehetett kielégítő, s itt, mint láttuk, az első lépést Honter tette Polgári Jogösszegével, mely azonban, bár használtatott s a szász egyetem kívánatára általa németre fordított, de miután ő nemzete szokásait nem vette tekintetbe – mert műve a római jog alapján készült – gyökeret nem verhetett. Kevéssel azután Szebenben már próbát tettek a szász jogot nemzeti alapra fektetni. Beszterczei Pomarius Keresztély nagyszebeni jegyző Haller Péter polgármester meghagyása folytán rendezte a levéltárt, s annak gazdag tartalmával megismerkedvén, összegyűjté a szász egyetem kiváltságait egy latin munkában. E dolgozatát, lehet mondani, kiegészíté, rendezé s annak hézagait betölté hivatali utódja a jegyzőségben (miután ő papi pályára lépett) Bomel Tamás „Szeben és a szász városok statutumai” című latin és német munkájában (1560). Ez előkészületek után végre teljesen elkészültek a szász statutumok. Fronius Mátyás kezdetben brassai iskolatanító, utóbb városi tanácsos, a már használatba bevett Bomel-féle gyűjteményt könyvekre, czimekre és szakaszokra osztás helyenként értelmezé és bővíté 1570-ben a Szászok statutumai című munkájában. Mig végre a szászok híres grófja Huet kezén is átment s 1583-ban kinyomatott. Most egy követség Huet és Froniussal élén Báthori István lengyel király s erdélyi fejedelem által megerősítését eszközlé. A szász nemzet valóban példátlan kiváltságainak ez képezé alapját.

Mind-e, többé-kevésbbé elhanyagolt, vagy a szük-

ség által előidézett irodalmi ágak mellett jól esik élénk és mozgalmas életet találnunk a költészeti téren, melynek számos művelői találkoztak s hol a történeti és költött tárgyak prózai és rimes feldolgozása napirenden volt. S itt is legtöbbet látjuk izzadni a Heltai sajtóját, melynek művezetője Hofgráf György volt. Tinódi első művei, Buda veszése és Terek Bálint fogsága itt láttak világot 1541-ben, itt jöttek ki több munkái, valamint utóbb azoknak egy – bár nem egészen teljes – gyűjteménye, továbbá a híres Cantionale – historiás énekek gyűjteménye dallamaikkal – 1574-ben rendezve ama fáradhatatlan férfi által. De ő maga is több idegen munkát dolgozott át s tett közzé, ilyen: Fortunatus, az eleinte üldözött, utóbb meggazdagodott kalandor, Szép Magyellona, mely a Károly-mondakörhöz tartozik, Salamon és Markalf, mely deák-német minta után átültetve a bölcs királynak eme neveletlen paraszt általi legyőzetésével, a természeti okosságoknak a hatalom fölötti előnyeit jelképezi, s a mind ezeknél nevezetesebb Száz Fabula (1566), melyet hihetőleg német szerkesztmények után egészen meg tudott magyarosítani, s mely példabeszédei és politikai vonatkozásai miatt azon kor egyik legnevezetesebb terméke. Ezen kívül ő maga s halála után fia – városi tanácsnok – többeknek számos hason tartalmu munkait bocsáták közre.

Legtermékenyebb írónak látszik Valkai András, ki munkálatai sorát 1567-ben Király krónikájával, a magyar történet száraz, vázlatával, nyitja meg. Kellemeesebb olvasmányok a későbbiek, jelesül: 1571-ből két krónika, egyik arról, mikép foglalta el Heyredin Barbarossa Tunist, másik ugyanennek V. Károly általi legyőzetéséről, Joviust utánozva; továbbá 1573-ból Prierter Joannes, 1573-ból Bánk bán Bonfini nyomán, de művészi kézzel novellává alkotva, 1580-ból a hasonlóan Bonfinból vett Bozamunda, egy már sokkal gyengébb s tökéletlenebb mű. A hittani dolgozatairól már említett Enyedi György unit. superintendens Gismunda és

Giscardo historiáját dolgozó ki Bervaldo latin szövege nyomán, melynek kezdőbetűiből egy latin mondat áll ki: „Erdélyi Enyedi György, egyetlen szeretett testvére nagyszombati nemes Komáromi Ferencz kedvéért két a szerelem türelmetlensége következtében meghalt szerető nyomorult halálát megéneklé.” S ezzel a regény tendenciája is el van mondva, mely talán-először Debreczenben látott 1577-ben világot. Gosárvári Mátyás hunyadi harminczados A régi magyarok első bejöveteletét írta meg, egészen a Heltai krónikáját követve s mondhatni, azt versekbe szedve. – Csanádi Demeter, hasonlóan unitárius, II. János király életét énekelte meg s adta ki Kolosvárt 1571-ben, tehát az uralkodó halála után kevéssel. Bánatos szívvvel írott tanköltemény, mely tárgyát példányul állítja fel, s tolmácsolja az író hitsorsosainak levertségét az őket ért csapás fölött. Bogáthi Fazekas Miklós, hasonlóan egységihívó, s ugyanaz, ki Palaeologus munkáját magyarra fordította 1577-ben Kolozsvárt, „A tökéletes asszonyi állapotokról” cím alatt egy prolog és epilog által összekapcsolt életrajzgyűjteményt hoz, melyek egynek, a Lucretia történetének kivételével Plutarchból merítvék. Ugyanő 1591-ben „Aspasia asszony dolga s a jóerkölcsű asszonyoknak tükré”-ben a női erényeket tünteti fel utánozandó képgyanánt. Skander bégje 1579-ben jelent meg először s nem sokára több utánnyomása készült. Mátyás királya a Cationaleban látott világot. – E munka a Görösöni Ambruzséhoz csatlakozik, ki a magyar királyok dolgait írta meg Bécs bevételéig, s kit ő folytat egészen II. János királyig. Szathmáry István Parthenius szerelmes történetei közül tizenhatot foglalt igen gyarló versekbe, mindnyáját a feslett szerelem köréből. Huszti Péter a „Trojai Aeneas dolgait,” az előkelő családból származott Cserényi Mihály pedig „A persiai monarchiabeli ifju fejedelmeket” adták ki. Az ugynevezett Partiumban (ma már Szilágyság) született Ilosvai Péter munkái közül a híres Toldiját Kolosvárt írta s adta ki (1574),

valamint több mű is jelent meg tőle a Heltai nyomdájában, u. m. Szent Pál élete, Ptolemaeus, s a keresztnévek magyarázata. – De nyoma van, hogy ugyanitt a fentirtakon kívül más magyarországi munkák is adtak ki. A szászoknál ez idő alatt Szebeni Ormpruszt Kristóf irt egy satyrát a gonosz asszonyok erkölceiről, hihetőleg német nyelven 1550 körül, mely magyarul is megjelent. Nálok különben inkább az alkalmi költészet divatozott, s e téren leghiresebb emberök Deidrich.

Mindezek csak maradványai, töredékei egy gazdag irodalmi ágnak, mely harczosai sorában tekintélyes, előkelő embereket látott. A hegedősök énekei, a nemzet hősei dicsőségét hangoztatva, „kedvencz mulatságai voltak a magyarnak lakomái alkalmával, s őt vitézségre és poharazásra hivta fel.” De ezek kora már hanyatlott; s midőn Tinódi, az utolsó lantos, munkáit sajtó alá adta, jól érzé ezt. A hazafiui erények dicsőítésének, a nemzeti lelkesedés fentartásának jobb eszköze vala a sajtó, mint a lant. De a forma még egy ideig nem változott, versbe szedték, s néha – de csak a Heltai nyomdájában, mert csak ennek voltak hangjegyei – nótákkal adták ki, a miket megakartak énekelni. A barangoló dalnokok helyét vándorló könyvárosok foglalák el, kik a terjesztést magokra vállalák. S ekkép a históriás énekek bizonyos tekintetben a nemzeti históriai irodalom hiányát pótlák, s épen ezért ritkán egyebek, költői lelkesedés nélkül irott száraz krónikáknál, melyeket dalolni lehetett, s melyeknek zamatját a dalam adta meg, – vagy erkölcsi elbeszéléseknél, ellátva tanulsággal, – vagy politikai irányu koriratoknál. De irodalmunk történetében már annálfogva is nevezetesek, mert a hegedősök dalaiból átmenetelt képeznek a történetirodalomba, melynek Erdélyben önálló élete ez ország önállóságával kezdődhetett.

A történetirodalom csak lassan emelkedhetett János király korában, sokkal inkább összeforrva volt Magyarországgal, hogy sem az önállólag fejlődhetett volna. Innen az első munkák régi nyomozások az őstörténet köréből, vagy egyes napi események feljegyzései. Ezek fontosak és nagybecsűek a történetíróra nézve, mint többnyire közvetlen élményeik kifolyásai, s az adatok tisztába hozása és a kor ismeretére nézve mellőzhetlenek. De nem kevésbé fontosak amazok is, daczára a képtelen meséknek, melyekkel némelyek, – tulnyomólag a szászok – előzőnlék munkáikat. Mert a hunoktól származás vitatása, mely mint néphit kitörülhetetlenül él a székelyek emlékében, nem egy szászt csábita még a későbbi időkben is meszszerokonság keresésére. Bonfini elterjedése felkelté bennök a vágyat, megszerezni nemzetöknek a régiség dicsőségét. Így származott egy csomó mese, melyekre többet ad a népregék kutatója, mint a történet-nyomozó, de a melyek mégis egy vagy más tekintetben jellemzik korukat.

A magyar írók munkáiba felvett mondák birnak – nem úgy mint amazok – historiai alappal, legalább a származás kérdésének lényegére nézve. S azok ezt nem is tekinték új állitmánynak, tárgyalták mint positivumot. A történetirodalmat épen egy erre vonatkozó munka nyitja meg: A csiki székely krónika, mely 1533-ban 153 aktából állítottott össze.

De mig e nevezetes mű sajtó alá nem kerülvén, el nem terjedhetett, 1543-ban Brenner Márton beszterczei híres orvos, Bonfini három első decásának kiadásával érdemesíté magát, habár azt ő hibás másolatokból eszközlé is. Ugyanis, mint maga mondja előszavában, e munkára Bornemisza Ferencz által figyelmeztetve, megszerzé Istvánffi Páltól, s rögtön sajtó alá bocsátá. Bonfini kiadása körül utána a tevékeny Heltait látjuk fáradozni, ki 1565-ben a 4-ik decasnak 6 első könyvét

nyomatta ki, „Mátyás király Történetei” cím alatt egy Csáky Mihálytól kapott különben hibás példányból. Ugyanakkor ígéretet tőn Heltai, hogy Magyarország történeteit Mátyás királyig közrebocsátja, s ez ígéretét beváltá, „Kronika a Magyaroknak Dolgairól” című könyvével, melynek nyomtatását azonban időközben halála törtévé, neje fejezte be 1575-ben. Ez Bonfininak átdolgozása ugyan, de egy mivel s eszméivel tisztában levő ember által önálló fölfogással eszközölve s néhány, Bonfiniban nem található adattal megtoldva. E tulajdonán kívül ügyes feldolgozás s folyékony stylus jellemzik s ezek következtében utolsó időkig fenntartá magát. De csaknem egészen nyom nélkül enyészett el (csak Toppelt használta) Szamosközy Istvánnak a magyarok eredetéről irt műve, míg „Nehány Dáciában talált kövek felirása” 1598-ban világot látott.

Az ekkori latin történetirók néhány versbe szedte a magyarok viselt dolgait, mintegy példájára a magyar historiás énekeknek s ezek mint classica formák utánzóí többet igényeltek magoknak. Sorukat a pirnai születésű Sommer, kora legügyesebb kalandorai egyike, nyitotta meg. Tanulmányait Németországban végzé, de midőn muzsája nem szerzé meg neki a hirt, melyre dicsvágya kilátást nyitott, katonai szolgálatba lépett, a Joannes despota (mint Bethlen Farkas nevezi, valóban Heraclides Jakab) seregében, azon férfiúban, ki Krétában szegény születtől születve s magát epirusi király Heraclius fiának adva ki, trónigényeit Moldvára – mint láttuk, – Ferdinánd király segélyével érvényesíteni tudta 1561-ben. Ura csakhamar felismerte tehetőségét s tanácsára Sommer a katonai szolgálatot iskolanitósággal cserélte fel. De midőn Jakab trónjától megfosztatott, s neje saját palotájában ostromoltatott, az épen akkor ennél mulató kegyencz az ablakon át menekült. Kéthónapi bujdosás után Brassóba érkezett, innen Beszterczére s később Kolosvárra ment, hol az unitáriusoknál iskolatanitószkodott, mig nem 1574-ben

a ragály áldozata lett. Munkái: A magyar királyok dolgai (Bonfini nyomán) s a moldvai veszély (1567). Mindkettő elégiákból áll, továbbá Jakab despota élete, s Halotti beszéd II. Jánosra. Sommer valóban költői lélekkel birt. Versein méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit éneklő fájdalmas megható hangokon. De a költői felfogás nyomát nem annyira a conceptióban, mint leírásaiban találjuk. Bizonyos tekintetben illik e bírálat Schesaeus Keresztélyre is, ki munkáiba több bölcselmi, mint költői elemet vegyített, daczára, hogy krónikái száraz előadást egy-egy élénk leírás vagy képpel igyekezett eleveníteni. E császári koszorús költő s medgyesi pap tanulmányait Brassóban és Wittembergben végzé, s hazatérte után költeményeivel csakhamar általános figyelmet ébresztett, és mint köztiszteletben álló lelkész 1587-ben végzé életét. Különböző költői munkái maradtak: Elégiák egyes emberekre, epigrammok a feltámadásról (1563. Wittembergben) s versbe szedett historiák: Pannonia Romlása 4 könyvben, mely költemény alakjában, de historiai hűséggel mondja el a János király halála utáni dolgokat egész Eger megvédéséig 1552-ben, míg a hozzá csatlakozó három könyv Szolimán hadjáratát tárgyalja (megj. 1571. Wittemberg) s Pannonia Chronológiája, melyeknek bizonyynyal jóval több historiai mint költői becsök van. Schesaeus mindezekkel felette áll Unciusnak Báthori István kegyencének, ki tanulmányait Páduában végzé, innen Rómába került s VII. könyv költeményt irt a magyar dolgokról (1579.), melyek közül az első Attiláról s a vezérekről, a többi pedig a királyokról szól, Istvántól Hunyadi Mátyásig. Kivülök egy korában sokat olvasott munkát adott ki 1581-ben Laskai Csókás Péter, ki előbb iskolamester, aztán fogarasi pap volt és főurak gyermekeivel több utazást tett Európa mivelt országai-ban, mint azok kegyencze, s „Ősi lant” czim alatt azok néhányának pl. Báthori Zsigmond, Kovachoczy

Farkas, Kendi Sándornak stb. magasztalását tartalmazó. Írója különben a theológiában fényesebb névre tett szert.

Az eddig felmutatott történeti munkák, lettek legyen bár latinul vagy magyarul, kötött vagy kötetlen nyelven írva, tulnyomólag positivumra törekedtek, még azon esetben is, midőn a hunszármazás hagyományos regéit tárgyalák. Ezekről eltérőleg az első szász történetiró helynévi hasonlatokra s ezekből és más körülményekből lehozott hypothesisekre építé történetét. Ez író volt Lebel János bacc. beszterczevidéki születés, eleinte szebeni, majd talmaschi pap, s a legrégibb szász történetiró 1542-ben megírta ugynevezett historiai költeményét Thalmus mezővárosról (kiadta 1779. Seivert), tulajdonkép Talmasch történeteit, egy regényes, eredeti felfogással írott, s mindenesetre mulatságos munkát, a hasonló névű szebeni fiókszék főhelyéről. De érdekes olvasmány marad az, ha nem keressünk benne historiát, gyönyörködünk naiv felfogásában, mikép akarja szerző lakhelyének a régiség dicsőségét megszerezni. Egy más hasonló irányu munkája is „Erdély nevezetességeiről” telve van képtelenségekkel. Kivüle e téren találkozunk a brassai Bomel Tamás jogtudóssal és szebeni jegyzővel, utóbb harminczados s végre szelindeki pappal, ki tagja volt a követségnek, mely 1556-ban Bécsbe küldetett elmondani Ferdinándnak az okokat, melyek Izabella királynő visszahívására kényszeríték az erdélyi rendeket. Ugyanez évben Brassóban bocsátá ki a magyar dolgok Chronológiáját egész a folyó évig: száraz és hibákkal borított munka, mely koránsem versenyezhet jogirodalmi művével. E két férfluénál kitünőbb nevet vívott ki magának Siegler Mihály, ki Wittembergből 1557-ben visszatérte után brassai iskolatanítóvá s végre több helyen lelkeszsé lett. Egy versbe szedett Gyermekszabálykönyven kívül megírta a magyar dolgok Chronológiáját két könyvben 366-tól 1563-ig. Siegler ugyan nem emel-

kedik fel a történetirói magasságig, de első könyvének végső fejezete s a II-ik, mely az utolsó 13 év történetét tárgyalja, sok becses s több helyt ügyesen és nyomos rövidséggel elmondott adatot tartalmaz. A brassai egyház feliratai, melyeket Kerzius Bongars számára másolt le s a százszok behívásától II. János haláláig terjednek, egyes rövid s néha hibás adatokat nyújtanak. Massa Simon, brassai pap krónikája 990-től 1585-ig terjed. Korából sok használható adatot jegyzett fel, de munkája főbb érdeme, hogy figyelemreméltó folytatásoknak szolgált alapul.

Az Erdélyen kívül működő általános történetirók is fontos műveket hagytak magok után. Ezek sorát egy tiszteletre méltó főpap nyitja meg, Oláh Miklós, ki a szász földön oláh szülőktől származott, 16 éves korában az Ulászló udvarába került, 24 éves korában a pécsi püspök (Szathmáry György) titoknoká lett, s az idő óta négy király alatt a közügynek élt. Mint Lajos király titoknoká a mohácsi vész után Mária királyné udvarában maradt, ezt Belgiumba követte, s utjában számos európai tudóssal ismerkedett meg, kik közül többel levelezésben is állt. Mindamellett, türelmesége daczára is, nem volt barátja a hitszakadásnak, s politikai okokon kívül neki is lehetett befolyása Mária királyné visszatérésére a kath. egyház kebelébe. 1543-ban Ferdinánd zágrábi püspökké s ország korlátnokává tette. S ha eddig csak az udvarra s környezetére gyakorolt befolyást, most szélesb tért nyert. Szónoklata s megfontoltsága által nem egyszer adott irányt a közügyeknek az országgyűléseken, s különösen a vallásos pontok jobbadán az ő művei. Azon időt követő ötödik évben egri püspökké, a 10-ikben esztergomi érsekké lett, s mint ilyen, jelentékeny működést fejt ki vallása mellett püspöki kinevezések megerősítése s egyházi jogok és javadalmak visszaszerzése körül. Zsinatjai, az egyházi fegyelem helyreállítása s jellemeszilárdsága személyiségének tiszteletet parancsolnak, bármit mond-

jon is a szenvedélytől elvakított Forgács. 1568-ban 75 éves korában hunyt el. Vallásirata a keresztyén hit néhány főbb czikkéről korában irányadó volt. Nem kevésbé becsesek Magyarország s melléktartományai leírása (írta Brüssel 1536.), gazdag tárgyismerettel készült földirati munka, mely hazánk akkori állapotáról nevezetes adatokat tartalmaz, s melyet mintegy Attilája bevezetéséül irt. Attilája a magyar történeti munkák, hagyományok és legendák felhasználásával készült életrajz, a nagy hunt keresztyén szempontból fogja ugyan fel, de benne a nemzeti dicsőség előharczosát látja, s minden historiai tévedések mellett becses a benne fenntartott mondákért. Chroniconja egyes hist. adatoknak száraz és rövid feljegyzése. „Ephemeridesei” inkább magán ügyeire vonatkoznak. Maradtak fenn tőle síriratok is Bakich Pálra és Broderichre, s fiatalkori költemények feles számmal. Oláhnak kortársa és sógora Liszt János, született Nagy-Szebenben szász polgári családból, előbb Izabella, s miután ez országát Ferdinándnak átadta, Ferdinánd király titoknoka, ki nejeének halála után egyházi szolgálatba lépett, s mint ilyen előbb veszprémi, később győri püspökké szenteltetett. Két munkája maradt: Jegyzetek Bonfinihoz, melyről Pray dicsérőleg szól (kiadta Kovachich Scrip. min. I. k.) s Maximilián császár koronázásának leírása, mely azonban az ünnepély több fontos részletét mellőzé. Forgács Ferencz becses de sok tekintetben elfogult munkája tüzetesen tárgyalja a János Zsigmond korát. E kath. írók mellett a prot. Székely Istvánt kell megemlíteni, ki, ha nem is érte amazokat polgári pályán utól, de felülmulta irodalmi tekintetben. Ő Udvarhelyszéken Bentzéken született, honnan felső Magyarországra került, s e vidéket reformálta is. Hymnusain, iskolai könyvein, 1538 előtt megjelent Magyar kalendáriumán s több egyházi iratain kívül irt egy egyetemes historiát, „Kronika e világnak dolgairól” (Krakkó 1558), mely első magyar ily nemű munka. Vallási el-

fogultsága daczára, mely főleg a kornak, melyben irt, betudandó, becsessé teszi munkáját az a mély hazafi-érzés, mely minden során előmlik, mint szintén világos és könnyű előadási modora. E történeti műveken kívül becses földirati munkák is maradtak fenn e korból, Erdély, Moldva és Havasalföld leírása Verancsics Antaltól, s egy hozzá beküldött levél alakjában névtelen-től, „Az erdélyi székelyekről” (mindkettőt kiad. Szalay Tört. Eml. II. és III. k.). Az első bár töredékes munka hű képét adja az akkori Erdélynek, s festései mutatják, hogy a magas állásu szerző éles szeme mennyire belátott kora szellemébe. Továbbá Erdély és Moldva leírásai a szebeni származásu Reicherstorfer György által (első kiadásai 1560 s 61 Bécsben), ki Mária titoknoka, a mohácsi vész után Ferdinánd titoknoka s végre erdélyi kincstartója volt. Zápolyának Lengyelországba menekülése előtt összeutazta Erdélyt, s nagy buzgalmat fejtett ki, ez országot királya pártjára téríteni. Ekkor s későbbi követségei alkalmával ez országba s Moldvába tett utazásai alatt ismerkedett meg annyira a nevezett tartományokkal, hogy azoknak bár rövid, de különösen a helyeknek, hol megfordult, elég pontos és alapos leírását készítheté.

Az egyetemes történetiróknak a műveltség és történeti ismeret, a külföldön működőknek pedig hazájok megismertetése körül nevezetes szerep jutott. Általán véve mindkét osztály tiszteletreméltó működést fejtett ki s szolgáltak légyen a két János király zászlaja alatt, vagy a bécsi udvar táborában, egy sincs, ki e kétes és zavaros időben hazája iránt ellenséges indulattal forgatta tollát, még akkor is, midőn a politikai, vagy vallásos meggyőződés erősb kifejezésekre ragadta. De Erdély állapotának bizonytalansága, a politikai vibratio meglátszik tollokon. Még kezdeményezők valának. Még új volt hazájok önállósága. Még nem uralkodtak tisztult nézetek, mint már végén e kornak, midőn a memoire és tulajdonképi kortörténetirók egész soráva

találkozunk, kik közül nem egy magának a történetnek is tényezője volt. Épen ezek azok, kik a történetirodalmat fontossá tevék, becsét emelék, s ha nagy részük külön nem is nyomatékos, de irodalmi működésök összege képezi nagy részben koruk történetét, a mint-hogy a téglák, melyekkel annak építéséhez járultak, mint az épület alapjai becsesek.

Az évkönyv-irodalom a század derekán már meglepőleg kezd emelkedni, – természetesen, mert miután Gyula-Fehérvár székhelylyé lett, az ország többé nem volt provincia, s önálló államélete önálló irodalmat eredményezett. János király alatt már volt Fehérvárt magában a káptalanban egy tudományos kör, melynek kitűnő férfiak voltak tagjai. E kör központjának s kiváló diszének tekinthetjük Verancsics Antalt, ki nem volt ugyan születésére nézve magyar, de valójában magyar államférfiuvá lett. Erdély és a külföld számos tudóssal állott levelezésben. Epistoláit elegans latinság jellemzi, s ezek nemcsak irodalmi tekintetben fontosak, hanem igen sok becses történeti adatokat is tartalmaznak. Magyar és latin historiai munkái – jobbadán, fájdalom, töredékek – első rangú kútfők s ha más szemüveggel nézte is a dolgokat (főként Martinuzzit) Ferdinándhoz átállása után, nem lehet tagadni, hogy mindig fel tudott emelkedni az államférfiu magasb szempontjára. Nyomban utána még egy külföldről Brutus Mihályról kell említést tennünk, kinek levelezése hasonlóan becses történeti adatokat foglal magában. Őt mint már európai hírvű történetirót Báthori István hívta meg, melynek alapján 1574. febr. 7-én Fehérvárra érkezett. Istvánt Lengyelországba is elkísérte. Magyar történeteit Pezzen vitte Fehérvárról 1598-ban Prágába, s ma már csak egy részét birjuk (kiadta jeles criticával irt életrajzával Toldy F.). Mint kinek alkalma volt az országos levéltárakat használni, nemcsak terjedelmes, de alapos és európai híréhez méltó munkát irt.

Nem sokkal utóbb már hazafiak is foglalkoztak tüzetesen évkönyvirással: Gyulafi Lestár, Szamosközy, Décsi János, Tamás deák és Somogyi, bár a három elsőnek munkái csak töredékesen maradtak fenn, a Tamás deáké pedig teljesen elveszett, s tudomásunk is róla csak Brutus leveleiből van. E férfit Báthori Istvánnak bizalmas embere s bécsi követe volt. Gyulafi, Báthori Zsigmond titkos tanácsosa s befolyásos államférfi volt, ki számos követségben vett részt. Megírta kora történeteit (Bethlen Farkas gyakran idézi, Kulcsár krónikája töredékeket közel belőle, s egy részét sajtó alá rendezé Kazinczy Gábor). Décsi, baranyamegyei születésű magyar, fejedelmi tanácsos, Bánffy Farkas fiát kísérte Moldván, Orosz-, Lengyel-, Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon át Wittenbergbe, hol 1587-ben utazásuk leírását versbe szedve kiadta. Munkájának fennmaradt része mutatja, hogy minő kincstől fosztatánk meg ennek elveszése által, melyet még Istvánffi birt, s melynek ma már csak X-ik decasa s a XI-iknek két első könyve van meg (kiadta egy pár könyvét Kovacsics, s a mi fenn maradt, mind Toldy). Ez az 1592–1598 közti dolgokat tárgyalja, mindent mellőzve, mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi-párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne. Mert Décsi ragaszkodott a hőshöz, kiről más tekintetben ítéletet mondani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kívánja az olvasót részére hódítani. A másik történetíró Somogyi Ambrus, Bonfinit folytatta 1606-ig (kiadták Éder és Benigni). Munkájának első része nem mindenütt pontos compilatio, de fontos ott, hol saját korának eseményeit írja le, s hol őt nagy részben az intelligens közvélemény tolmácsának tarthatjuk. Ő nem mond ugyan maga ítéletet, de kortársai gondolkodását még ott is, hol a magáéval ellenkezik, hiven elmondja. Nem is dolgozott műgonddal, de kárpótlást nyújt ezért a nevezetes adatoknak egész halmaza, melyeket az olvasó előtt feltár. A haza szerencsétlensége,

nyomorgatói büne, sehol sem birják kifakadásra, de kérlelhetetlenül elmond mindent, mit Erdély legszomorubb napjai illusztrálására felhozhat. Mellőzhetlen, s mégis kevésbé használt kútfő. – Szamosközy István reformált hitű, Olaszországban végzé tanulmányait, hol ez a Báthoriak iránti tekintetből a magyaroknak meg volt engedve. Honába visszakerülvén, Zsigmond és Bocskai alatt főhivatalokat viselt, s ez utóbbi benne annyira kegyelte az író, hogy története kinyomására kétezer forintot hagyott, s a testamentomosokat „Istennek széke elébe idézzük – ír – hogy ha abban hiven és szorgalmatosan el nem járnak.” De azok még sem jártak el benne, s ma már munkáinak csak töredékeit birjuk. Ő, ezekből ítélve, kimerítőleg írta meg kora eseményeit, okfejtve, mély belátással, s egyenes és bátor lélekkel jellemzve azt és hőseit, de mindenütt a kérlelhetetlen igazság szavával. E helyt kell még két erdélyi származású évkönyviróról, Örmény Péterről és Szindi Jánosról is említést tennünk, kik azonban Mihály vajda szolgálatában álltak, s jelesen az első ennek Rudolfhoz küldött követe volt. Örményt használta Bethlen Farkas; Szindi munkájából csak töredék maradt fenn. Ezekon kívül még egy ide sorozható magyar munkát birunk: az ugynevezett „Székelyek krónikáját” (kiadta betoldásokkal Kulcsár), mely azonban nem egyéb az eseményeknek rövid és száraz följegyzésénél.

A fennidézett évkönyvek Gyulafi s az utolsó kivételével, latin szerkezetűek. Mert a magyar nyelv, ha azt ki is szoritotta a törvénykezés és kormányzás teréről, nem tartatott eléggé alkalmasnak és szabatosnak, hogy tudományos mű közvetítője legyen. És e körülmény megboszulta magát, s épen azok irányán. Latinságok, csak a Mátyás korabeliekkel (Callimachust kora Tacitusának, s Tuberót Sallustiusának nevezék el) párvonalba téve, gyarló, s Szamosközinél épen hibás. De nem ebben van főérdemök: inkább a történet pár-

tatlan, s többször terjedelmes megírásában, a hafias felfogásban, szigoruságban, mely még elfogultságokat sem engedé hizelgéssé fajulni. Kiegészítőik az emlékirók: kik jóval előbb megkezdek működésüket, részint önéletüket rajzolva s történeti élményeiket ebbe szöve, részint egyes nyomosabb eseményt tárgyalva.

Az első emlékirónak János király halála nyújtott alkalmat tollat ragadni. A haldokló király háborgatott végperceit csak a ministereiben vetett hit enyhíté. Ez tárgya Mindszenti Gábor, János király egyik meghitt embere, bánatos hangon irt naplójának (kiadták Kemény József és Kovács István), mely rövid ugyan, de szerzője figyelme minden körülményre kiterjed. Sokkal nagyobb időközt ölelt fel Ostermayer Hieronimus brassai orgonista 1520–1560-ig terjedő naplója: de ki távol a központtól kevés figyelemreméltót talál, s munkájába inkább csak a körültre (Szászföldön, Moldva-Oláhországban) történeteket jegyzé fel (kiadta Kemény Fundgruben). Nem sokkal utóbb János Zsigmond életének egy nevezetes mozzanatát, azt, midőn őt Szolimán szultán Zimonyban 1566. jun. 27-én fogadta, leírta egy névtelen, előrebocsátván annak előzményeit s érdekesen ecsetelvén részleteit. Ezen nevezetes munka szerzőjéül Aranka és Kemény, Bánffy Gergelyt tartják. Tanuságot tesz az a fényről, melyet a két uralkodó fejte ki, s felvilágosító adatokat nyújtott a viszonyhoz, mely a pártfogó és védencz közt létezett, s melyen alapult Erdély függetlensége. Egy más ez időből fennmaradt német emlékirat „Kolosvár versengése 1568-ban” csak helyi érdekekkel bír ugyan, de forduló pontját teszi azon város történetének, mely idővel Erdély fővárosává vala leendő. A német „kincses” Kolosvár városába ugyanis mind több-több magyar elem vegyült, melyet nagy mértékben előmozdított azon körülmény, hogy míg a többi szászok, lutheranusok maradtak: Kolosvár előbb kálvinistává, utóbb unitáriussá lőn, azoktól elszakadt, s egy félszázad alatt (1552–1600)

egészen elmagyarosodott. A magyar elem szaporodásával jogokat is kívánt magának: hogy egyházi s polgári hivatalnokai felváltva, a választott tanács tagjai pedig közösen választassanak a két nemzetiség közül. A versengés 1568-ban nyilvánosan kitört, Csáki Mihály korlátnok fellépése következtében, mely vitának János Zsigmond azon évben kiadott oklevele (az ugynevezett Forma Unionis) a magyarok követeléseinek megadása által véget vetett.

Báthori Kristóf idejéből is maradt egy pár történeti munka. Névszerint: a hunyadmegyei Balogh Ferencz megírta törökkövetségét (1576-ban), s egy névtelen, a fejdelem fényes temetési ünnepélyét (kiadta Kulcsár). E korszakig folytatja naplóját Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár, melyet ő Mátyás király halálával kezd, s melynek elejét Székely István krónikájából meríté.

Zsigmond 1588-ban a medgyesi országgyűlésen átvette a kormányt. E zajos és nevezetes gyűlés részletes, s mint látszik, jól értesült leírását hagyta ránk a politikai szónoklatai által ismert Huet Albert százszok ispánja, ki maga is tagja volt az országgyűlésnek s mint a fejdelem s utóbb a prágai udvar kegyencze, Erdély ügyeire határozott, bár nem mindig jótékony befolyást gyakorolt. A fejdelem maga gyönyörködött az irodalomban, miként Décsi ajánlólevelei s néhány udvaroncának irodalmi működései mutatják, de kik közül három az udvari cselszövények áldozatává lett. E három főúr: Gálfi János, Gyulai Pál és Kovachoczy Farkas korlátnok.

Kovachoczy olasz, francia és német egyetemekben tanulmányai végezte után honába vissza térvén, a fejdelmi udvarban nyert alkalmazást. Eleinte követségekkel bizatott meg, később a tanácsba jutott. Államférfiúi bölcseségéről tanuskodik: „Párbeszéd a birodalom kormányzásáról vagy a kormányforma Erdélyben” című 1584-ben Kolosvárt kiadott latin munkája, mely inkább

alkalmi röpirat azon kérdés felett, hogy Zsigmond kiskorúsága alatt háromtagu tanács, vagy egy ember álljon az állam élén. Gálfi János mint Kristófnak kedvencz embere, általa neveztetett ki főkirálybíróvá, utóbb fejedelmi tanácsossá, és. Zsigmond udvarnagává, kinek trónra jutását egyik leginkább mozdítá elő. Gálfi önéletírását kezdte megírni s abba beszötte kora legnevezetesebb eseményeit, de befejezésében meggátlá a fejdelem által megrendelt kivégeztetése (1593.). Gyulai Pál tanulmányait Békes által gyámoltíva Olaszországban végzé. Visszatérte után, ennek trónkövetelési igényeit gyámoltíva s Fogaras várát védelmezé. Annak elfoglalásával ő is elfogatott. De a fejdelem a helyett, hogy üldözte volna, a maga részére akará nyerni ez eszes fiatal embert. Titkárává nevezte ki, s magával vitte mint lengyel király is, hol urának Iván muszka czár ellen folytatott győzelmes hadjáratát leírta s kiadta (Kolosvár 1581). Midőn pedig Géczi János helyébe 1585-ben Sibrik György lett nagyváradi kapitánynya, egy terjedelmes levelet irt neki, melyben hivatala fontosságát s nehézségeit annyi ismerettel festette, hogy az minden kinevezés alkalmával az uj várnagynak felolvastatott. (Bethlen Farkas bevette munkája 17-ik könyvébe, Csepregi Mihály pedig: Tanácsi Tükör czim alatt 1663-ban Szebenben magyarra fordítva kiadta). Ura halála után visszatért s Zsigmond szolgálatába állott, azonban 1592-ben Abafáján összedaraboltattott.

Magának Zsigmond uralkodásának egyes mozzanatairól is maradtak fenn emlékezetes munkák. Fényes nászát Mária Kristiernával leírta egy egykoru (megj. Ungr. Mag. I. k.). S most Zsigmond felbontva a török frigyét és egyesülve a moldvai és oláh vajdákka, diadalmas hadjáratot kezdett Sinan nagyvezér ellen. E szép és győzedelmes táborozást Décsi fennidézett munkáján s az augsburgi Dilbaum Sámuelén kívül leírta Jakobinus János kolosvári jegyző, majd Báthori Zsigm.

titoknok a s utóbb Székely Mózes korlátnok (elesett Brassó alatt 1603) s kiadta ugyanott 1596-ban. Száraz leírás, mely a polgári történetek mellőzéséért a hadi dicsőségben keres kárpótlást. Erdély legsiralmasabb korát, azt, melyhez hasonlót alig mutathat fel a történet, a XVI-ik század végső éveit s XVII-ik elejét Székely Mózesnek névtelen által irt életírásán (Benkő gyűjteményében) kívül Enyedi Pálnak csak töredékekben fennmaradt siralmas énekei festik (1598–1603. kiadta gr. Mikó) egyszerűen ugyan, de mindenütt a hazafi-fájdalom és elkeseredés hangján, mint tárgyánál és tartalmánál fogva méltó mellékdarabja a Carmen miserialenak.

Bármily szegénynek tessék e kor évkönyv- memoireirodalma más országokéval összemérve, de elegendő arra, hogy a történetnyomozónak buvárlatokra s az írónak feldolgozásra anyagot szolgáltasson. Értelmes főket, jó hazafiakat, köz-szellem létezését s tiszteletre, méltó tudományos életet árulnak el azok termékei. Tanulságosak ma és mindörökké. Mert belőlök tudjuk meg, minő szolgálatot tett Erdély már ez időben a magyar nemzetiség fenntartása körül. Erdély történetének ezek kutforrásai, Magyarhonénak kiegészítő részei. A magyarhoni írók Erdélyt illetőleg csak óvatosan használhatók. Istvánffy sokszor téved, Forgács részrehajló a legnagyobb mértékben, a többiek nagy részben kiadatlanok s alig ismertek, és ezek közül is, a kik nem a János király környezetéhez tartoztak, elfogultak, s viszont a mi írónk sem első rendű írók Magyarországra nézve. Ma már nincs meg az ok, mely a két tábornok elválasztá egymástól, s a testvérek közt nem egyszer gyűlölködés és szeretetlenség magvait hinté el. Köztünk és köztök századok vannak. S midőn nemzeti életünket s annak fontos mozzanatait belőlök ismerni tanuljuk, tisztelettel hajoljunk meg előttök, s mindenek fölött óvakodjunk könnyelműleg ítéletet mondani rólok.